

Bygdeforskning

Frank Egil Holm, Lars Rønning
og Bjørn Egil Flø

Tydalslandbruket i 2025

Innspill til arbeid med strategisk
næringsplan i Tydal

Rapport 13/2012

ISSN 1503-2035

Rapport 13/2012

Utgivelsesår: 2012

Antall sider: 51

ISSN 1503-2035

Tittel: Tydalslandbruket i 2025
– Innspill til arbeid med strategisk næringsplan i Tydal

Forfatter: Frank Egil Holm, Lars Rønning og Bjørn Egil Flø

Utgiver: Norsk senter for bygdeforskning

Utgiversted: Trondheim

Prosjekt: Forstudie til strategisk næringsplan - landbruk (Tydal)

Prosjekt nummer: 6289

Oppdragsgiver: Tydal kommune

Oppdragsgivers ref.: Berit Bugten Østbyhaug

Kort sammendrag

Rapporten «Tydalslandbruket i 2025- Innspill til arbeid med strategisk næringsplan i Tydal» markerer avslutningen på Bygdeforsknings arbeid med prosjektet «Forstudie til strategisk næringsplan – landbruk» på oppdrag fra Tydal kommune. Høsten 2012 har Bygdeforskning gjort denne forstudien, der vi basert på intervjuer og to stakeholdermøter med aktører i og rundt landbruket i Tydal diskuterer mulige utviklingsløp for landbruket i kommunen. Forstudien utgjør deler av det grunnlaget Tydal kommune skal benytte til å utarbeide en strategisk næringsplan som skal erstatte forrige næringsplan fra 2005.

Stikkord

Tydal, landbruk, stakeholder, scenario, scenarier, næringsplan.

Forord

Rapporten «Tydalslandbruket i 2025- Innspill til arbeid med strategisk næringsplan i Tydal» markerer avslutningen på Bygdeforsknings arbeid med prosjektet «Forstudie til strategisk næringsplan – landbruk» på oppdrag fra Tydal kommune.

Formålet med prosjektet har vært og i fellesskap med sentrale aktører i og rundt tydalslandbruket å identifisere sentrale drivere for videre utviklingsarbeid, identifisere mulighetsrommet for aktørene i landbruket, vurdere sannsynlige scenarier for videre utvikling og diskutere mulige veivalg og nødvendige tiltak for en ønsket utvikling av landbruket i Tydal.

I prosjektet har vi vært avhengige av god og tett kontakt med aktører i og rundt landbruket i Tydal. Vi takker de som stilte seg til rådighet for intervjuer og deltakelse i prosjektets to stakeholdermøter . Vi vil også rette en stor takk til landbrukssjef Berit Bugten Østbyhaug, nærings- og kultursjef Eirik B. Einum og rådgiver Lene Markussen for konstruktiv dialog gjennom prosjektet, og for bistand til de to stakeholdermøtene i prosjektet. Vi takker også prosjektets referansegruppe (lokallag av Norges Bondelag, Norsk Bonde- og Småbrukarlag, grunneierlag, skogeierlag og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag) for konstruktive innspill i forbindelse med oppstarten av prosjektet, samt for bistand til å finne relevante aktører i og rundt tydalslandbruket som kunne være aktuelle intervjuobjekter og/eller deltakere i stakeholdermøter.

Trondheim, 14. januar 2013
Frank Egil Holm (prosjektleder)

1 Et sentralt metodisk grep i dette prosjektet har vært å avholde to stakeholdermøter, der sentrale aktører i og rundt landbruket i Tydal har diskutert ulike scenarier for videre utvikling. Se mer om stakeholderbegrepet i del 2 av rapporten.

Sammendrag

Landbruket er en viktig næring i kraftkommunen Tydal. I hverdagen er det slik at langt flere sysselsatte har sitt utkomme fra ulike typer virksomhet i og rundt landbruket, enn hva tilfellet er for infrastrukturen tilknyttet vannkraften. I kommunen med 850 innbyggere er det 38 driftsenheter i landbruket og et samlet jordbruksareal på vel 8000 dekar. I takt med strukturrasjonaliseringen i landbruket generelt, blir det også i Tydal færre aktive bruk, færre drivere innen de fleste produksjonene og rekrutteringen til gårdsdriften de kommende årene er uviss.

I takt med befolkningsøkningen skal landbruket i Norge i de neste 20 år produsere 20 prosent mer – altså en økning på 1 prosent i året. Dette skal skje i et landbruk som er begrunnet i fire overordnede mål: « ... *Matsikkerhet, Landbruk over hele landet, Økt verdiskaping og Bærekraftig landbruk*» (Meld. St. 9 (2011-2012): 14). Hvordan kan så tydalssamfunnet respondere på en slik marsjordre?

Tydal kommune reviderer nå sin strategiske næringsplan. Trøndelag Forskning og Utvikling leverte i 2011 to rapporter om *framtidslandbruket* i Tydal. I januar 2012 ble det avholdt et seminar der ulike aktører i Tydal diskuterte seg fram til en visjon for de fremtidige næringsarbeidet i kommunen: «*Attraktiv landbruksnæring, levende kulturlandskap og levende bygder*», med åtte tilhørende målsettinger for utviklingen i tydalslandbruket. Høsten 2012 har Bygdeforskning gjort denne forstudien, der vi basert på intervjuer og to stakeholdermøter med aktører i og rundt landbruket i Tydal diskuterer mulige utviklingsløp for landbruket i kommunen. På dette samlede grunnlaget skal Tydal kommune utarbeide en strategisk næringsplan som skal erstatte forrige næringsplan fra 2005.

Det er flere mulige utviklingsscenarier for landbruket i Tydal. I våre møter med sentrale aktører i og rundt tydalslandbruket – stakeholderne – tok vi utgangspunkt i tre mulige utviklingsløp:

- I et *trendalternativ* videreføres trendene med en svak nedgang i antall bruk og produksjonsvolum innen mange produksjoner. Et slikt alternativ begrunnes i hovedsak med usikkerheten knyttet opptak av ny/stor gjeld dersom noen skal over i volumproduksjon/eller endre til radikalt andre produksjoner.
- I et *flerinntektsalternativ* vil mange hente mer inntekt fra aktiviteter utenfor landbruket, eventuelt fra andre gårdsbaserte/grunneierbaserte aktiviteter ulikt det som oppfattes som tradisjonell drift ved gårdsbruket. Både bønder selv og partnere henter allerede inntekt utenfor næringen og det erkjennes at kommende generasjoner i landbruket vil ha helt andre forventninger til inntektsnivå og økte muligheter til uttak av ferie og fritid, enn hva som er tilfellet hos dagens drivere.
- Et *volumproduksjonsalternativ* er også tenkt av flere aktører. Inspirert av suksesshistorier fra andre kommuner i Midt-Norge er det ikke utenkelig med slike

etableringer også i Tydal. En utvikling i denne retningen kan også virke forlokkende med utgangspunkt i ønsket om å utvikle mindre arbeidsintensive produksjoner, som kan løse utfordringer bl.a. innen ferie/fritid.

Tydalslandbruket i 2025 vil nok bestå av elementer fra alle disse tre utviklingsløpene. Tydalsbonden ønsker fortsatt å være bonde, og ønsker å ha sitt ståsted i det tradisjonelle landbruket. Intervjuene og de to stakeholdermøtene viser likevel at alle tre utviklingsløp trolig vil være representert i det fremtidige tydalslandbruket. Noen vil renndyrke enkeltproduksjoner i retning av størst mulig volum. Noen vil styrke husholdsinntekten med inntekter fra alternative ressurser på gården eller fra lønnsarbeid utenfor landbruket. Og også i årene fremover vil noen tre ut av aktiv landbruksdrift.

Ett viktig stikkord for den videre utviklingen av tydalslandbruket er entreprenørskap. En gårdbruker kan være entreprenør på flere ulike måter – ved å utvide og utvikle eksisterende landbruksproduksjon, ved å starte tilleggsnæring som en del av gårdens samlede virksomhet, eller ved å etablere annen næringsvirksomhet som et selvstendig foretak ved siden av gårdsdriften. En nøkkelfaktor i forhold til næringsutvikling er at det ligger gode og realistiske vurderinger til grunn for at entreprenørskapet bidrar til lønnsom næringsvirksomhet og økonomisk avkastning til entreprenørens husholdning. For gårdbrukeren er ofte husholdsperspektivet avgjørende. Det er den samlede økonomiske aktiviteten i husholdet som skal gi et levebrød.

I siste del av rapporten angir forfatterne noen grep og tiltak som kan vurderes for den videre utviklingen av landbruket i Tydal. Vi mener at kommunens viktigste rolle er å bygge essensiell infrastruktur for nye ideer, ny kompetanse, samarbeidsløsninger, utvikling av nettverk og ressurstilgang. Mulige tiltak kan være tilrettelegging for møteplasser, idédugnader, lokal forankring av nye ideer, og å bidra til kompetanseheving og nettverksbygging for å skape samarbeid eller samle nødvendige ressurser. Kommunen kan (og skal) ikke drive landbruket i Tydal, og faglag og private aktører må i størst mulig grad involveres til å ta eierskap og styring med initiativene. Kommunen bør derfor i størst mulig grad ta utgangspunkt i private ideer og bidra med støtteaktiviteter og ressurser.

English summary

The main aim of the project has been to discuss possible scenarios for further development of the agriculture in the municipality of Tydal. With close to 40 active farms, the agriculture is a very important business in a municipality with 870 inhabitants. The further development of the municipality itself is closely connected to the agriculture – with its widespread consequences for the numerous second homes, the development of Tydal into an attractive destination for tourism and activities and the production of general landscape qualities.

Centre for Rural Research has adopted a stakeholder-approach to this project, where we in tandem with the main actors within and around the agriculture in Tydal has discussed the possible development of the agricultural sector. Three possible paths for development have guided the analysis:

- The *trend-alternative*: continuation of on-going trends with a slow decrease in the number of active farms within most productions.
- The *multi-income alternative*: more farmers and their partners get more income from alternative resources at the farm, and from paid work outside the agricultural sector.
- The *volume-alternative*: a development towards bigger units producing larger quantities, with specialization within one single production on each farm.

These alternatives have been developed and discussed through interviews and two seminars with key actors – stakeholders - and we predict that the three alternatives probably are represented among farmers in Tydal also in 2025. One important topic for a positive development of the agriculture in Tydal is entrepreneurship. Both connected to new activities on the farm and the development of special products and niches that can generate income, but also understood as the incremental development of on-going (traditional) activities at the farm. The municipality itself (local politicians and the administration) now has the responsibility to take this further – into targeted priorities, strategic choices and actions.

Innhold

Forord	3
Sammendrag	5
English summary	7
Innhold	9
Figurliste	10
1. Innledning	11
2. Konteksten	13
2.1. Ideologiske faser i utviklingen av landbruket	13
2.2. Nasjonale utfordringer	15
2.3. Regionale utfordringer	18
2.4. Prosjektet: «Forstudie til strategisk næringsplan - landbruk»	19
2.5. Stakeholdere	19
2.6. Gjennomføring	20
3. Landbruket i Tydal	23
3.1. Lokale og regionale drivere	25
4. Scenarieutvikling for tydalslandbruket	27
4.1. Tre utviklingstrender	27
4.2. Ett scenario for tydalslandbruket	28
4.3. Stakeholderne respons	29
5. Diskusjon	33
5.1. Tema 1: Endringer i bondens hverdag	33
5.2. Tema 2: Entreprenørskap og næringsutvikling	37
5.3. Tema 3: Kommunens rolle	41
5.4. Tema 4: Lokalmat	42
6. Konklusjoner	45
Litteratur	51

Figurliste

Figur 1: Ideologiske faser i vestens landbruk	14
Figur 2: Antall driftsenheter	23
Figur 3: Jordbruksareal	23
Figur 4: Antallet melkebruk.....	24
Figur 5: Antallet melkekyr.....	24
Figur 6: Antall sauebruk.....	24
Figur 7: Antall vinterfora sau	24

1. Innledning

Landbruket er en viktig næring i kraftkommunen Tydal. Vannkraftressursen har gitt kommunen arbeidsplasser i periodene med bygging av damanlegg, kraftstasjoner og overføringslinjer. Vannkraften gir også kommunen betydelige inntekter som kan benyttes til ulike deler av den kommunale virksomheten. Sett utenfra oppfatter de fleste trøndere Tydal som en kraftkommune, og i mindre grad som en landbrukskommune. I hverdagen er det likevel slik at langt flere sysselsatte har sitt utkomme fra ulike typer virksomhet i og rundt landbruket, enn hva tilfellet er for infrastrukturen tilknyttet vannkraften. I kommunen med 850 innbyggere er det 38 driftsenheter² i landbruket og et samlet jordbruksareal på vel 8000 dekar. Melkeproduksjon er den viktigste driftsformen, i og med at 18 bruk driver med melkeproduksjon og har en samlet kvote på 2,3 mill. liter. I og med at landbruket er en svært sentral næring i Tydal, er det en kime til bekymring at flere piler peker svakt nedover. I takt med strukturrasjonaliseringen i landbruket generelt, blir det også i Tydal færre aktive bruk, færre drivere innen de fleste produksjonene og rekrutteringen til gårdsdriften de kommende årene er uvis. Innbyggertallet i Tydal går også ned – fra ca. 1000 rundt årtusenskiftet, til ca. 850 i 2012.

Fra nasjonalt hold kom det i 2011 en landbrukspolitisk marsjordre: I takt med befolkningsøkningen skal landbruket i Norge i de neste 20 år produsere 20 prosent mer – altså en økning på 1 prosent i året. Dette skal skje i et landbruk som er begrunnet i fire overordnede mål: « ... *Matsikkerhet, Landbruk over hele landet, Økt verdiskaping og Bærekraftig landbruk*» (Meld. St. 9 (2011-2012): 14). Hvordan kan så tydalsamfunnet respondere på en slik marsjordre? Og hva sier tydalsbonden? Det er ingen krise i landbruket i Tydal. Men dersom innbyggertallet forsetter å gå nedover og landbruksnæringen etter hvert sysselsetter stadig færre – hva da?

Tydal kommune reviderer nå sin strategiske næringsplan. Trøndelag Forskning og Utvikling leverte i 2011 to rapporter om *framtidslandbruket* i Tydal. I januar 2012 ble det avholdt et seminar der ulike aktører i Tydal diskuterte seg fram til en visjon for de fremtidige næringsarbeidet i kommunen: «*Attraktiv landbruksnæring, levende kulturlandskap og levende bygder*», med åtte tilhørende målsettinger for utviklingen i tydalslandbruket. Høsten 2012 har Bygdeforskning gjort denne forstudien, der vi basert på intervjuer og to stakeholdermøter med aktører i og rundt landbruket i Tydal diskuterer mulige utviklingsløp for landbruket i kommunen. På dette samlede grunnlaget skal Tydal kommune utarbeide en strategisk næringsplan som skal erstatte forrige næringsplan fra 2005.

Hovedaktiviteten i forstudien har vært intervjuer og to dialogmøter med stakeholderne i tydalslandbruket. Rapporten oppsummerer inntrykkene som er skapt i møtene med

2 Driftsenheter som mottok produksjonstilskudd i 2011.

de som skal forme tydalslandbruket videre – nemlig de lokale aktørene i og rundt landbruket i Tydal. Hovedformålet med rapporten er å gi en syntetisert beskrivelse av de temaene som oppfattes å være mest sentrale for videre utvikling av tydalslandbruket, hva som eventuelt kan avhjelpes med en god næringsplan, og hvilke handlinger og tiltak som anses som realistiske og ønskelige. Rapporten er relativt fortellende i stilen, og vi har i størst mulig grad vektlagt de budskapene som kommer fra næringen selv (gjennom intervjuer og stakeholdermøter).

Rapporten innledes med en kontekstuell del (del 2) der internasjonale, nasjonale og regionale rammer for den videre utviklingen av landbruket i Tydal beskrives. Det gis også noen metodiske betraktninger rundt vår tilnærming til dette prosjektet, med spesiell vekt på stakeholderbegrepet, og våre vurderinger knyttet til datainnsamling gjennom intervju og stakeholdermøter/dialogseminar. Deretter følger en deskriptiv del (del 3) der vi kort redegjør for statusen i tydalslandbruket, med vekt på de utviklingstrekk og trender som må utgjøre bakteppet for den kommende næringsplanen. Hovedvekten av rapporten er viet til delene der det gis en syntetiserende gjengivelse av hovedpunktene i våre intervjuer og stakeholdermøter der vi diskuterer mulige utviklingsscenarier for tydalslandbruket (del 4) og tematiske problemstillinger (del 5). Rapporten avsluttes med en konklusjonsdel der vi antyder noen tema og tiltak som kan og bør spilles inn i det kommende næringsplanarbeidet i Tydal.

2. Konteksten

2.1. Ideologiske faser i utviklingen av landbruket

Fram til rundt 1950 skjedde det meste av veksten i verdens matproduksjon ved at nye areal ble tatt i bruk for landbruk. Bønder dyrka skogs- og våtmarker og flyttet til nye kontinent. Midt i forrige århundre var mye av det lettest tilgjengelige jordbruksarealet på jorda tatt i bruk og verdens agrarpolitikere så at den framtidige veksten måtte komme på andre måter. Ser vi på det norske landbruket etter krigen kan vi enkelt dele det inn i tre såkalte ideologiske faser: Produktivismen, produksjons-optimalisering og post-produktivismen.

Produktivismen

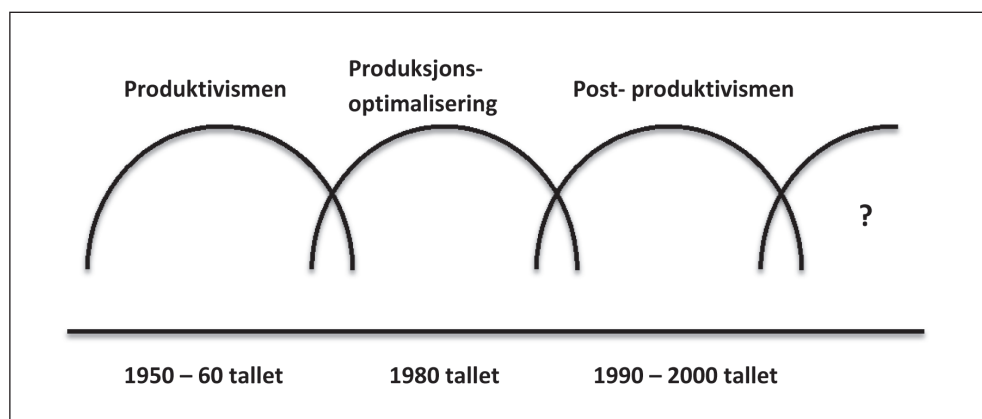
Selv om det er vanskelig å fastsette nøyaktig årstallet for når skiftene mellom de forskjellige fasene slo inn kan vi likevel si at vi de første åra etter siste verdenskrig og fram til en gang på først på 1970 tallet, hadde en epoke vi kan kalle for den produktivistiske epoken i det vestlige landbruket. Perioden var preget av en enorm teknologiutvikling – mekanisk så vel som kjemisk og genetisk – vi fikk nye maskiner som erstattet hand- og hestekraft med mekanisk kraft. Vi fikk nye sorter og dyreraser som bidro betydelig til å skape en produktivitetvekst vi aldri før hadde sett maken til. Et internasjonalt gjennomsnittstall beregnet av FNs matvareorganisasjon (FAO) forteller oss at bare når det gjelder korn har vi gått fra vel 100 kilo korn per dekar i 1950 til nesten 250 kilo i globalt gjennomsnitt i 1991. En produktivitetvekst som i all hovedsak har tre sentrale forklaringer: 1) Kunstig vanning - vi så en tredobling av arealet som ble kunstig vannet. 2) Mer bruk av kunstgjødsel - vi så en mangedobling av kunstgjødselbruken. 3) Utvikling av nye høytytende arter – vi så tradisjonelle kornarter bli byttet ut med høyproduktiv hybridmais, dverghvete og dvergris.

Produksjonsoptimalisering og internasjonal matvarehandel

Fra sist på 70- og først på 80-tallet fikk vi se uheldige konsekvenser av produktivitetsoøkningen. Overproduksjonsproblemet viste seg med styrke og smørberget vokste i Europa så vel som i USA, der også store mengder korn ble brent for å holde markedsprisene oppe. De fleste som mente å ha greie på landbruks- og handelspolitikk så ut til å være enige om at matpolitikk ikke handler om å mette verden, men snarere om å selge maten. I 1986 samlet diplomatene og landbruksøkonomene seg i Uruguay for å bli enige om en generell avtale om handel og toll på matvarer (GATT). GATT var forløperen til det som senere skulle bli hetende WTO og nye begrep som grønne-, gule- og blå bokser gjorde sitt inntog i det landbrukspolitiske ordforrådet. Utfordringene for bøndene ble etter dette ikke hvordan de skulle produsere mest mulig, men hvordan de skulle optimalisere produksjonen innenfor rammene av det til enhver tid gjeldende avtaleverket.

Post-produktivismen

Ved inngangen til 1990-tallet søkte store deler av landbruksbyråkratene, både her til lands og i EU, lette etter en ny kurs. Det var i denne konteksten begrepet «det multifunksjonelle landbruket» oppstod. Selv om landbruket hadde vært multifunksjonelt i all sin tid, var det likevel først nå det ble skapt politikk av det. Landbruket produserer mer enn mat og fiber, ble det sagt og alle som kjente sammenhengen det ble sagt i, viste at dette ikke bare var et argument for å vitalisere landbrukets livslange dualisme mellom seg selv og det øvrige lokalsamfunnet, like mye var det et argument for å legitimere fortsatt overføringer til ei næring som få trodde kunne klare seg med det markedet var villig til å betale for maten.

Figur 1: Ideologiske faser i vestens landbruk

Det multifunksjonelle landbruket hviler på både økonomiske og økologiske elementer (Rønningen et al 2012, Almås 1999, Rønningen 1999). Et multifunksjonelt landbruk bidrar til en betydelig markedsrettet økonomisk aktivitet i lokalsamfunnet og sikrer opprettholdelsen av langt flere næringer enn seg selv. I tillegg ivaretas viktige økologiske funksjoner som biologisk mangfold og ikke minst sikrer det kollektive goder, eksempelvis de sosiale funksjonene i et lokalsamfunn. I tillegg fikk det gamle argumentet om selvberging nytt liv. Og som følge av stadig økende utfordringer knyttet til spredning av dyresykdommer og matsmitte ble begrepet også viktig i samband med spørsmålet om matvaretrygghet. Internasjonalt vokste interessen for alternative bevegelser innen landbruket. Særlig så vi framveksten av det økologiske landbruket – delvis som en følge av en serie større eller mindre «miljøskandaler» i landbruket – der både forbrukere og produsenter la om til økologisk som en protest mot det konvensjonelle landbruket. Likedan vokste også den kortreiste maten fram som en motvekt til den moderne matvareindustrien. Her hjemme lot den store veksten vente på seg, men etter hvert som de alternative bevegelsene aksepterte de konvensjonelle foredlings- og distribusjonsstrukturene i landbruket og inngikk i samarbeidslinjen mellom det konvensjonelle og det alternative landbruket startet både det økologiske og småskalalandbruket å vokse sakte også her til lands. Men resultatet var at det som en gang hadde eksistert av potent motstand mot det konvensjonelle landbruket

forvitra, og vi fikk her som ellers i den vestlige verden ei konvensjonalisering av det alternative landbruket.

I tillegg fikk vi også en satsing på nye næringer knyttet til landbruket. Stadig flere bønder startet utviklingen av et ruralt reiseliv. Det rurale reiselivet så vel som kontra-urbaniseringsprosjektene finansiert av Kommunal- og regionaldepartementet hvilte på at den stadig økende kjøpekraften og det jevnt voksende fritidskonsumet til den mer og mer tallrike middelklassen skulle bli redningen for bygdene og bøte på de stadig synkende inntektene fra tradisjonell jord- og skogbruksdrift. Både utmarka og innmarka ble etter hvert utfordra av nye interesser som mente å ha legetime retter til å legge seg borti hvordan arealet ble forvalta.

Spørsmålet er hvilken ideologisk epoke vi nå står overfor? Hva blir de rådende utviklingstrekkene for landbruket fra 2012 og tjue-tretti år fremover? Hvor går Tydal og tydalslandbruket? På landbruks- og matministerens bord ligger en fersk landbruks- og matmelding som bærer i seg budskapet om økt landbruksproduksjon. Verden trenger mat og Norge må yte sin skjerv i det kollektive løftet for økt produksjon fremover. Men hva som kommer ut av meldingen i konkret politikk er fremdeles uvisst. Spørsmålet er hvilket handlingsrom som tilligger lokalplanet for å styrke utviklingen, både av landbruket og de tilgrensende næringene? En ting er sikkert, fremtiden bringer utfordringer – utfordringer både for forvaltningen, for den enkelte bonden og for alle som lever og bor i grendene – utfordringer som krever gode og gjennomtenkte valg, valg som trenger legitimitet og en felles forståelse om at vi alle sikter mot et levedyktig og godt lokalsamfunn.

2.2. Nasjonale utfordringer

I Norge ser vi en vedvarende trend med nedgang i aktive bruk og noenlunde stabile volum i de fleste produksjoner. Jordbruksforhandlingene gir årvisse diskusjoner om overføringene til jordbruket, diskusjon om maktbalansen mellom bøndene, samvirket, distribusjonsledd og matvarekjedene, og uttrykt misnøye blant bøndene som inntektsmessig henger etter andre grupper i samfunnet. Det siste førte blant annet til brudd i jordbruksforhandlingene i 2012. I denne situasjonen slår den sittende regjeringen fast i den siste landbruksmeldingen (2011) fast at:

Norsk matproduksjon har vært, og er, i stadig endring. Norsk landbruk om ti år vil ikke være det samme som det landbruket vi ser i dag. Økt verdiskaping og kontinuerlig utvikling er en forutsetning for en livskraftig landbruks- og matsektor. Landbruket står overfor utfordringer, og store muligheter. Basis for næringsutvikling i landbruket er en solid og bærekraftig volumproduksjon av mat i hele landet. Inntektsmulighetene i næringen er avgjørende for konkurransedyktighet, rekruttering og nye investeringer, og må derfor videreutvikles. For å styrke verdiskapingen må alle ressurser tas i bruk. I deler av landet vil ny næringsutvikling være avgjørende for at den tradisjonelle produksjonen skal bestå (Meld. St. 9 (2011-2012): 12).

Det var knyttet store forventninger til jordbruksforhandlingene i 2012, der bøndene ventet at målet om produksjonsøkning i kommende år skulle støttes opp med betydelig inntektsvekst for bøndene og bedre rammevilkår for næringen. 27. april leverte organisasjonene i jordbruket inn et krav som ville medføre en økning i rammen på jordbruksoppgjøret på 2,2 mrd kroner. Staten kom med sitt tilbud to uker senere, og la der opp til en inntektsøkning for bøndene på 4,5 prosent, eller 900 mill inkl styrking av Landbrukets utviklingsfond (LUF). Bøndernes organisasjoner valgte den 12. mai ikke å gå inn forhandlinger basert på tilbudet fra staten³. Jordbruksoppgjøret gikk dermed direkte til behandling i Stortinget, og her ble statens tilbud fra mai 2012 vedtatt. Resultatet er rammebetingelser som endrer lite på beskrivelsen av norsk landbruk innledningsvis i dette avsnittet. I det følgende vil vi kort skissere noen tema som dominerer den pågående landbrukspolitiske diskursen.

Markedsendringer: Verdikjedene for norsk matproduksjon endres kontinuerlig. En trend de siste to tiårene har vært økt markedskonsentrasjon lengst framme i verdikjeden, og denne markedsmakten har blitt brukt til å integrere⁴ stadig lengre bakover i verdikjedene. 99 prosent av detaljhandelen er nå konsentrert i fire store dagligvarekjeder. Disse eier, eller har sterke eierinteresser i grossistledet. På mange områder har kjedene også eierinteresser eller avtaler som gir styring med matproduksjonen videre bakover i verdikjeden. Lengst i retning av baklengs integrasjon har man kommet på produksjon av potet og grønnsaker og innen kyllingproduksjon. Her skjer primærproduksjonen på kontrakt med grossister som eies av dagligvarekjedene. På landbruksproduksjoner der samvirket har en stor markedsandel kan bøndene integrere framover i verdikjeden og står sterkere i forhandlinger med dagligvarekjedene. Organiseringen av verdikjedene, samvirkets rolle og politisk styrte markedsordninger for de ulike landbruksproduksjonene er viktige elementer en i norsk landbrukspolitikk som er bygd på en korporativ modell med samarbeid mellom næring og stat. Endringene i verdikjedene kan endre grunnlaget for den norske modellen. Særlig distriktslandbruket er sårbart for endringer som reduserer pris og kostnadsutjevning mellom store og små bruk, og mellom sentralt og perifert beliggende bruk.

Klimaendringer: De fleste klimaforskerne er enig om at det skjer endringer i klima, det vil si en langsiktig endring av ellers omskiftelig værforhold. Nesten like mange er enig i at menneskelig aktivitet er årsak til klimaendringene. For landbruket gir dette to virkninger. Landbruket er en naturbasert næring og både biologiske og tekniske sider ved produksjonen påvirkes av været. Om vi får permanente endringer i temperatur, nedbør og vindforhold er dette noe bøndene må tilpasse seg. Ny kunnskap og endret

3 <http://www.regjeringen.no/nb/dep/lmd/tema/jordbruksoppgjoret.html?id=1287>

4 Å integrere, eller integrasjon, betyr i denne sammenhengen at en bedrift kjøper opp, skaffer seg eierandeler, eller på annen måte kontroll over en annen bedrift i markedet. Bedrifter kan integrere horisontalt eller vertikalt. Det første medfører som oftest oppkjøp av en konkurrent, mens vertikal integrasjon kan skje framover eller bakover i samme verdikjede. Det vil si at en bedrift kjøper opp eller skaffer seg kontroll over en leverandør eller kunde.

praksis må til for å takle utfordringene, og for eventuelt å utnytte nye muligheter som også kan følge av klimaendringer. Den andre virkningen for landbruket skyldes politiske tiltak nasjonalt og internasjonalt for å bremse menneskelig påvirkning på klimaet. Dette har ført til klimaregnskaper over utslipp av definerte klimagasser og tiltakslistene for å redusere utslippene. Regjeringen (Stoltenberg II) har laget en egen klimamelding (St. Meld. nr. 39 (2008-2009)) som skisserer tiltak for å redusere landbrukets påvirkning på klimaet. Både økonomiske og juridiske virkemidler skal utnyttes for å redusere klimagassutslippene fra landbruksproduksjon. Grovfôrbasert husdyrproduksjon er i særlig fokus for denne politikken, noe som skyldes drøvtyggenes utskilling av metan gjennom fordøyelsen. I distriktslandbruket der grovfôrbasert melk- og kjøttproduksjon dominerer må en derfor vente at klimapolitiske tiltak blir særlig merkbare.

Arealbruk og arealkonflikter: Landbrukets bruk av utmarka skjer på arealer hvor det også er flere interesser. Her kan nevnes andre grunneieres og næringsaktørens bruk av arealene, samiske beiterettigheter, allmennhetens frie ferdsel og nasjonale verneinteresser. Dette skaper flere utfordringer og mulige konflikter mellom interessene. Problematikken om rovdyr kontra beitenæring er en av de arealkonfliktene som berører landbruksproduksjonen mest, i og med at vern av rovdyr i ytterste konsekvens går på bekostning av utnyttelsen av beiteressursene i utmarka. Alternativt fører det til ekstra kostnader med tilsyn og som følge av tap av beitedyr til rovdyr. Også landskapsvern kan i enkelte tilfeller gripe inn i tradisjonelle driftsmåter i landbruket og dermed påvirke etablert praksis. Konflikter mellom samiske beiterettigheter og landbruk er velkjent i områder definert som samiske beiteområder. Dette omfatter mye av fjellet og utmarka i Nord-Norge, gjennom Trøndelag og så langt sør som til Femunden.

Alternative brukere av landbruksareal kan ofte være økonomisk sterke konkurrenter til tradisjonell landbruksproduksjon. Salg av hyttetomter og utvikling av turisme kan gi stor avkastning på kort sikt og utkonkurrerer dermed tradisjonelle bruksområder i utmarka som skogsdrift, beitebruk og jakt. For den enkelte gårdbruker og grunneier kan utmarksressursene være en kilde til inntekter og til kapital. Særlig for gårdsskogeiere har skogen fungert som kapitalreserve som hentes ut ved større investeringer. I dag har den relative verdien av skogvirke gått ned, mens salg av hyttetomter i stor grad er en uthenting av kapital som enten kan omplasseres gjennom investeringer eller tas ut til forbruk.

Reiseliv og opplevelsesnæring: Foruten salg av hyttetomter er reiseliv og opplevelser i typiske fjell- og utmarkskommuner ofte knyttet til arealbruk. Friluftsliv, jakt og fiske er arealbaserte aktiviteter som kan utvikles til næring. Den politiske oppfordringen til bønder og grunneiere er å bli flinkere til å utnytte utmarksressursene til næringsutvikling. Ved å etablere næringsvirksomhet i tillegg til tradisjonelt landbruk får bonden flere ben å stå på, og det kan medvirke til fortsatt landbruksproduksjon til tross for høyere effektivitetskrav. Samtidig har utviklingen av en kommersielt rettet reiselivs- og opplevelsesbasert næring en kime til konflikt i seg. Næringsutvikling innen dette segmentet vil ofte baseres på verdier som fellesskapet oppfatter som kollektive goder

(landskapet, historie, kultur, dugnadsbasert infrastruktur), og dersom enkeltaktører får lov til å drive næringsutvikling basert på disse godene kan også lokalsamfunnet komme til å stille krav om og indirekte få en andel av et eventuelt overskudd.

2.3. Regionale utfordringer

Midt-Norge speiler det nasjonale landbruket, med å være preget av store variasjoner. Innen en liten radius er det store variasjoner i bruksstruktur, produksjoner og utfordringer – også i Trøndelag. Det er forskjell på Melhus og Rennebu. Og det er forskjell på Trondheim og Tydal.

I et forarbeid til den nasjonale landbruksmeldingen leverte fylkestingene i de to trøndelagsfylkene en «Landbruksmelding for Trøndelag», ført i pennen av fylkesmannsembetene i de samme fylkene. Meldingen gir et oversiktsbilde over landbruket i fylket i 2010, og innledningsvis sies det i denne meldingen følgende om de generelle utfordringene i landbruket i Midt-Norge:

Landbruket står imidlertid overfor utfordringer knyttet til svak lønnsomhet i forhold til andre næringer. Norge er et høykostland. Dette gjør næringa sårbar for endringer i rammevilkår. Det har skjedd en betydelig strukturrasjonalisering og effektivisering, men svak lønnsomhet gjør det likevel vanskelig å fornye driftsapparatet i tilstrekkelig grad. Dette gjør seg særlig gjeldende innen grovfôrbasert husdyrhold. Spesielt innen melkeproduksjon, som er den klart største av driftsformene, er lønnsomheten lav. Framtida for primærproduksjonen og foredlingsindustrien er nært knyttet sammen. Det vil være store utfordringer også for industrien framover (Fylkestingene i ST og NT 2010).

I meldingen er det likevel positive vurderinger knyttet til de mange aktive og dyktige produsentene og de gode fagmiljøene, som gjennom ulike satsinger skal sørge for at landbruket i Trøndelag blant annet skal være en *attraktiv næring* som gir *attraktive bygdesamfunn, økt verdiskaping*, ved å produsere på en *miljø- og klimavennlig* måte. Den overordnede ambisjonen er at ved *«aktive grep kan regionale og lokale myndigheter i Trøndelag bidra til viktige strategiske satsinger og god samhandling som kan gjøre Trøndelag til en landbrukspolitisk foregangsregion med ambisjon om å utvikle og utprøve landbrukspolitiske virkemidler»* (Fylkestingene i ST og NT 2010, s 5). Fylkestingene legger sågar opp til en overoppylling av de nasjonale målene, og i desember 2012 vedtok begge fylkestingene å stille seg bak en «Handlingsplan for Landbruksmelding for Trøndelag» der målet er en produksjonsvekst på 30 prosent for landbruket i Trøndelag innen 2030 (Fylkestinget i Nord-Trøndelag 2012, Fylkestinget i Sør-Trøndelag 2012).

I Sør-Trøndelag viser en rapport fra Fylkesmannen – «Regionale strategier for landbruksbasert næringsutvikling» (FMST, 2012) status og utviklingstrekk. Her ser vi at melkeproduksjon er den klart viktigste produksjonen og står for 71 prosent av jordbrukets verdiskaping i fylket. Sau er nest største produksjonen med 11 prosent av verdiskapingen. Med hensyn til produksjoner er Tydal på mange måter et speilbilde

av fylket. Melk er viktigst også i Tydal. Av en beregnet verdiskaping i jordbruket på 9,8 mill. kr. kommer 8,6 mill. fra melkeproduksjon. Dette er enda større andel enn i fylket for øvrig, og Tydal er sammen med Ørland de eneste kommunene som har hatt økning i melkekvoter fra 1997-2006. Saueholdet viser større nedgang i Tydal enn i resten av fylket, og samlet verdiskaping fra kjøttproduksjon på sau er liten. Tydal er en landbrukskommune med en relativt stor andel av befolkningen sysselsatt i landbruket. Kommunen ligger på 5-6 plass i fylket med ca. 17 prosent av alle sysselsatte innenfor landbruk. Tydal skiller seg også ut som en kommune der en stor andel av jordbruksarealet er økologisk eller karensareal, og her ligger kommunen på andreplass i fylket med 27-28 prosent av arealet som økologisk/karensareal.

2.4. Prosjektet: «Forstudie til strategisk næringsplan - landbruk»

Med utgangspunkt i denne internasjonale, nasjonale og regionale konteksten: Hvordan kan man så utvikle tydalslandbruket videre? Vi har i dette prosjektet tatt utgangspunkt i at vi antar at svaret først og fremst ligger hos de som er direkte involvert i og som har en direkte interesse av hvordan landbruket i Tydal utvikler seg framover. Vi har med andre ord tatt et endogent utgangspunkt, altså et nedenfra og opp utgangspunkt, der vi mener svaret ligger hos bøndene, lokalbefolkningen og hos de som arbeider med den lokale forvaltningen i lokalsamfunnet. Det er de som vet hva som, realistisk sett, kan gjøres og ikke minst hva som også bør gjøres. Det er de som har de gyldige preferansene for hvordan landskapet, lokalsamfunnet og næringen skal og bør utvikle seg fremover, og det er de det er mest verdt å lytte til.

Derfor har vi også gjennomført et opplegg for nettopp å gripe tak i det som fins av kunnskap på lokalplanet og sammen med stakeholderne – altså de som har en legitim part i hvordan landbruket i Tydal kommune utvikler seg – skissere en farbar vei for hvordan en best kan legge til rette for den framtidige utviklingen av et landbruk med bredest mulig forankring på lokalplanet. Opplegget hviler således på det samme teoretiske tilfanget som «fokusgruppeteorien» er tuftet på (Bjørklund 2005, Morgan og Krueger 1998).

2.5. Stakeholdere

Vårt metodiske hovedgrep i dette prosjektet har vært å benytte kunnskapen til de som opererer i og rundt landbruket i Tydal. Vi har valgt å gjennomføre intervjuer og to seminarer med nøkkelpersoner i tydalslandbruket – eller tydalslandbrukets stakeholdere⁵. Selve begrepet stakeholder stammer fra engelsk og referer til det å ha en andel (*a stake*), eller en legitim interesse i utviklingen. Det finnes mange meninger i

⁵ Nøkkelaktør, *interessent* eller *deltaker* kunne ha vært relevante norske begrep for å dekke det vi gjør med *stakeholder*, men i og med at det er en utbredt internasjonal metodelitteratur knyttet til begrepet stakeholder har vi valgt å benytte det i arbeidet med scenarieutvikling i Tydal. Begrepet er også utfyllende introdusert for både oppdragsgiver og stakeholdere underveis i prosjektet.

metodelitteraturen om hva en stakeholder er, og om hvem som kan kalles en stakeholder gitt hvilke egenskaper det har det en hevder å ha en andel i. Likevel ser de fleste ut til å samle seg om den amerikanske matematikeren og filosofen R. Edward Freeman (1984) sin definisjon om at en stakeholder både er den som påvirker og den som påvirkes av en beslutning eller en handling. Videre sier Freeman at alle som opplever å være berørt av de problemer og utfordringer som søkes løst også skal være deleiere av løsningen.

En slik tilnærming fordrer at en må evne å se bredden i de utfordringene en står overfor og ikke redusere utfordringen til utelukkende å handle om spesifikke sektorer, men tvert om søke å finne koblingene mellom sektorene. Innenfor rammene av prosjektet har vi derfor selvfølgelig snakket med aktive bønder, men også kommunal og regional forvaltning, ikke-aktive bønder, skogeiere og fritidsbrukere samt næringsdrivende innen reiselivet og andre som benytter seg av de verdiene landbruket produserer. Det være seg landskapet så vel som de mer konkrete produktene landbruket (reindrift, jord- og skogbruket) produserer.

2.6. Gjennomføring

Vi har benyttet tre hovedkilder til data i dette prosjektet. Vi har hentet inn relevant *bakgrunnsinfo* om utviklingen i/rundt landbruket i Tydal og i Sør-Trøndelag. Både oppdragsgiver og prosjektets referansegruppe har vært behjelpelig med og skaffe til veie nøkkeltall og utviklingsdata for Tydal, mens FMST har bidratt med regionale data. I tillegg er det en mengde relevant statistikk å finne hos Statens landbruksforvaltning, samt landbrukspolitiske formuleringer i stortingsmeldinger, proposisjoner mv.

Vi har gjennomført *intervjuer og samtaler* med 19 relevante aktører i og rundt tydalslandbruket: bl.a. kommuneadministrasjon, faglag, bønder, aktører tilknyttet reiseliv, lokalmat og tilleggsnæring. Vi har også gjennomført intervju på regionalt nivå: med Fylkesmannens landbruksavdeling og NORTURA. Intervjuene tok utgangspunkt i en generell intervjuguide, og i alle intervjuene var det noen hovedtema vi var innom. I og med at intervjuobjektene representerte svært ulike ståsted og interesser var det likevel naturlig å vektlegge ulike tema ulikt i de ulike intervjuene. Vi har supplert intervjuene med kortere samtaler med et antall andre aktører – bl.a. med reindriftsnæring, hyttefolk, hesteturismenæring mv.

Hovedaktiviteten i prosjektet har vært to stakeholdermøter⁶, med representasjon fra aktører i og rundt landbruket i Tydal. Deltakerne i stakeholdermøtene ble i noen grad rekruttert fra de intervjuene vi gjennomførte tidlig i prosjektet, men også målrettet rekruttert med utgangspunkt i ønsket om at vi ville ha representasjon fra en rekke ulike interesser og at vi ville ha en bredde i hvilke «stemmer» som deltok i stakeholdemøtene. Oppdragsgiver og prosjektets referansegruppe ble tidlig bedt

6 Stakeholdermøte 1 – 21. september 2012, Stakeholdermøte 2 – 23. oktober 2012

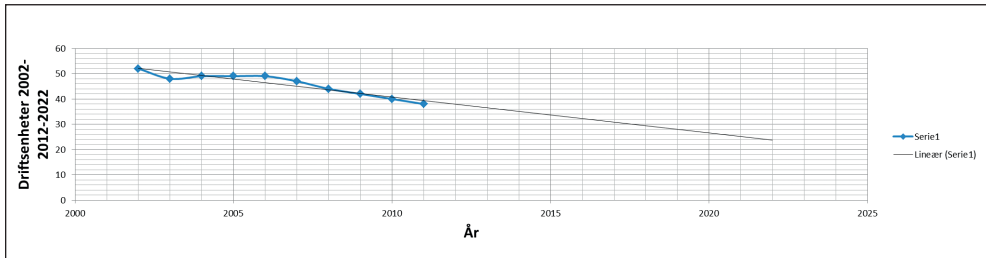
om å komme opp med navn og grupperinger som burde være representert, og vi fikk tidlig i prosjektet en lang rekke navn på aktuelle deltakere. Gjennom arbeid med bakgrunnsstoff om landbruket i Tydal og intervjuer og samtaler med sentrale aktører i og rundt tydalslandbruket fikk vi en klar formening om hvilke stemmer vi ville ha med. 15 personer ble invitert til stakeholdermøtene, og på de to møtene var det henholdsvis 11 og 9 av de inviterte som hadde anledning til å møte. Vi opplevde sammensetningen av deltakere til stakeholdermøtene som god, og vi fikk den ønskete dynamikken i møtene der de ulike stemmene ga fruktbar respons på virkelighetsbildet og utviklingsscenariene som Bygdeforskning la fram.

Hovedproblemstillingene i prosjektet, og dermed det Bygdeforskning ville belyse gjennom datainnsamling og de to stakeholdermøtene var knyttet til:

- Identifisere sentrale drivere for utvikling i og rundt landbruket i Tydal
- Identifisere handlingsrom og mulighetsrom for aktørene
- Identifisere mulig(e) scenario(er) for videre utvikling av landbruket
- Diskutere mulige veivalg/ nødvendige tiltak for en ønsket utvikling

3. Landbruket i Tydal

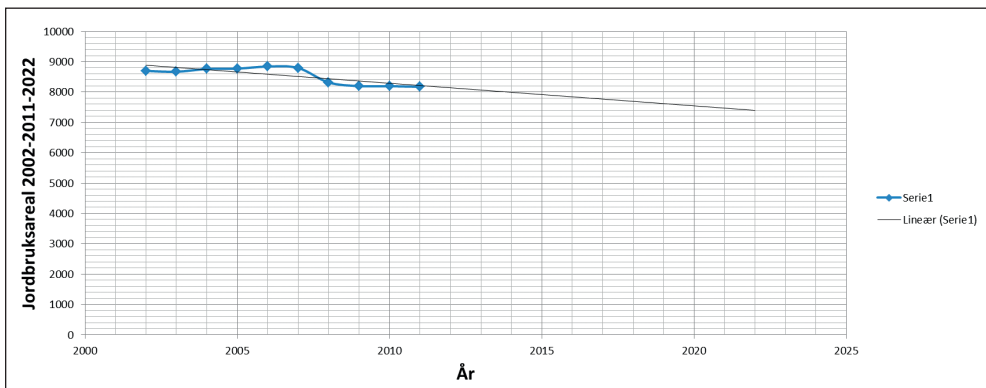
Vi innledet denne rapporten med å si at landbruket er en betydelig næring i Tydal. I en kommune med 850 innbyggere vil en landbruksnæring med i underkant av 40 driftsenheter sysselsette en betydelig andel av kommunens innbyggere. Tydalslandbruket er også variert, og det er aktivitet innen en rekke «tradisjonelle» produksjoner, i tillegg til at bønder og grunneiere også er aktive innen en lang rekke andre næringsaktiviteter både innenfor og utenfor landbruket.

Figur 2: Antall driftsenheter

(Tall fra SLF)

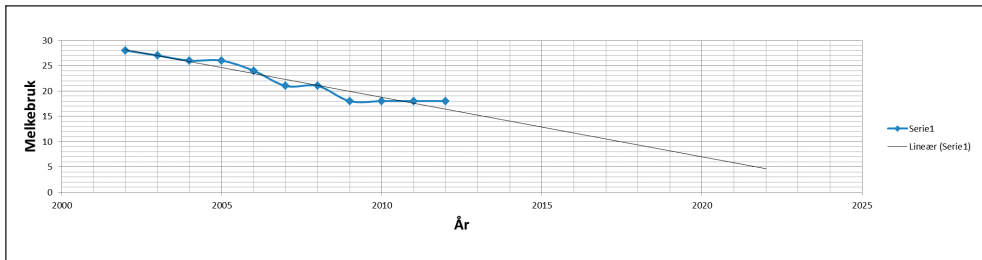
Antallet driftsenheter med produksjoner er svakt nedadgående, med en reduksjon fra drøyt 50 tidlig på 2000-tallet, til i underkant av 40 nå. Det følger strukturutviklingen i landbruket ellers.

Figur 3: Jordbruksareal

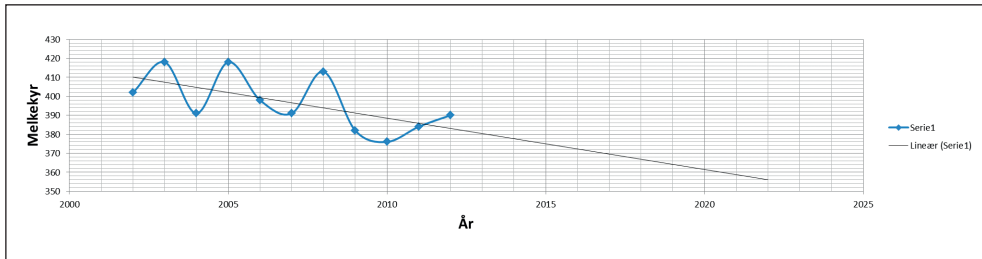
(Tall fra SLF)

Det samlede jordbruksarealet i Tydal er også svakt nedadgående.

Figur 4: Antallet melkebruk

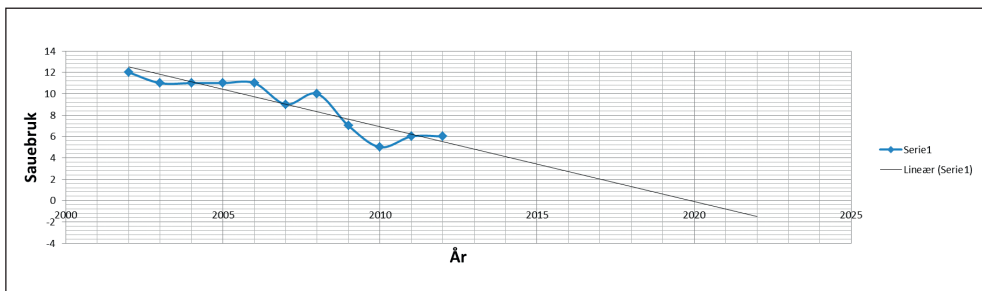
(Tall fra SLF)

Figur 5: Antallet melkekyr

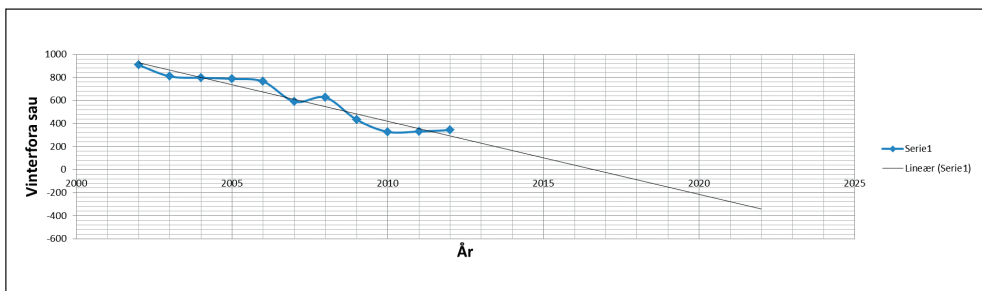
(Tall fra SLF)

Antallet melkebruk og antallet melkekyr i Tydal er også svakt nedadgående. Den samlede melkekvoten i Tydal er stabil.

Figur 6: Antall sauebruk

(Tall fra SLF)

Figur 7: Antall vinterfora sau

(Tall fra SLF)

Til å være en stor fjell- og utmarkskommune med mye beiteressurser er sauetallet i Tydal svært lite. Både antall sauebruk og antall dyr er dessuten nedadgående, og om trenden fortsetter vil det ikke være sauebesetninger igjen i Tydal i 2025.

Tydal har mye skog, men betydningen av skogsressursene er ulikt fordelt på gårdbrukerne i kommunen, både fordi kommunen er langstrakt fra høyereliggende mindre produktive områder til lavereliggende og mer produktive områder, og på grunn av eiendomsstruktur der størrelsen på gårdsskogen varierer fra lite og ingenting til relativt store skogeiendommer. Mye skog i Tydal eies dessuten av Opplysningsvesenets fond og Thomas Angels stiftelse. Deres disposisjoner dominerer derfor totalbildet for skogavirkning og verdier for skogen i statistikken for Tydal. I henhold til Statistisk sentralbyrås statistikk har avirkningen av barskog, i hovedsak gran, ligget på vel 10 000 kubikkmeter de siste ti årene, med en variasjon fra 5 til 20 000 kubikkmeter. Verdien av avirkningen varierer tilsvarende og har i gjennomsnitt vært 3,7 millioner kroner.

Selv om forholdene er relativt stabile forhold i landbruket i Tydal ser vi at pilene innen de fleste produksjonene peker svakt nedover. Det er en trend som ikke kan vedvare over lang tid, i og med at man ved et gitt tidspunkt vil nå et kritisk nivå der både fagmiljø og kompetanse vil forvitte.

3.1. Lokale og regionale drivere

Hvilke drivere er det som påvirker utviklingen av landbruket i en norsk innlands-kommune? De *økonomiske rammevilkårene* er mest sannsynlig den dominerende drivere av endring i tydalslandbruket. Landbruk er næringsvirksomhet som over tid må gå med overskudd for å være bærekraftig. Bonden og familien kan ha mange ikke-økonomiske mål som veier i vekstskåla når de skal bestemme hva de vil bruke egen arbeidskapasitet til, men tilfredsstillende økonomi er avgjørende for de fleste. Nye teknologiske muligheter driver strukturrasjonaliseringen framover, og bonden må henge med i dette løpet for å opprettholde inntekta fra sitt arbeid.

Overordnede *landbrukspolitiske føringer* vil over tid påvirke de valg som tas lokalt. Hovedproduksjonen på de ulike brukene må følge naturgitte forutsetninger og langsiktige strategiske valg, men innretningen på landbrukspolitikken vil over tid påvirke hvilket landbruk man ender opp med i en kommune som Tydal. Generelle *samfunnstrender* som urbanisering og sentralisering trekker også ungdom bort fra landbruket, mens *ruraliseringstrender* kan bidra til økt liv i bygda, økt bygdeturisme og nye muligheter.

Bonden er avhengig av et *fagmiljø* rundt seg, både for å gjøre det godt, og for å trives som bonde. I Tydal ser vi dette ved at grendene utvikles forskjellig. Flere utsagn forteller at naboens valg påvirker egne valg: «Hvis naboen vil satse, satser jeg også, men hvis naboen legger ned, legger også jeg ned». Stramme økonomiske betingelser og uttynning i næringen bidrar også til at det blir vanskeligere å rekruttere stabil og kompetent arbeidskraft til avløsning i landbruket. Dette forverrer situasjonen ytterligere.

Lokalt arbeidsmarked og pendlingsmuligheter. Tydalsbonden er allerede en mangesysler, med arbeidsinnsats innen tradisjonelt landbruk, tilleggsnæringer og gjerne også i annet næringsliv. For utflyttede tydalinger med tanker om å overta et bruk er en framtid i landbruket også avhengig av relevante arbeidsplasser for partneren til den potensielle hoveddriveren. Man må anta at partnerarbeidsplassene i enda større grad enn nå må være kompetansearbeidsplasser i en eller annen form.

Det sosiale livet. Bøndene utgjør en stadig mindre gruppe i lokalsamfunnet, også i typiske landbrukskommuner. I tillegg har folk et større geografisk nettverk. Samtidig bidrar både utviklingen i landbruket og utviklingen i arbeidslivet for øvrig til økt «avstand» mellom bonden og andre arbeidstakergruppers sosiale hverdag med hensyn til arbeidstider, ferie og fritid. Dette gjør mangel på ferie og fritid til en økende negativ faktor med det å være bonde.

4. Scenarieutvikling for tydalslandbruket

Bakgrunnen for at vi valgte stakeholdermetodikken som førende metodisk tilnærming i dette prosjektet var at vi i fellesskap med nøkkelaktører og stakeholdere i og rundt tydalslandbruket ville utvikle aktuelle scenarier for utviklingen av landbruket i Tydal.

4.1. Tre utviklingstrender

Ved innledningen til det første stakeholdermøtet lanserte Bygdeforskning tre alternative utviklingstrender for landbruket i Tydal. Utviklingstrendene var forankret i nøkkeldata om utviklingen i næringen de siste 10 år, mulighetsrommet som nasjonale og regionale ambisjoner gir og intervjuer/samtaler med 19 aktører i og rundt tydalslandbruket:

1) Trendalternativ

- Videreføring av dagens trender
- Fortsatt trang økonomi
 - Investeringsbehov
 - Mangel på ferie/fritid – ønske om bedret avløserordning
 - Gradvis vekst i tilleggsnæringer

2) Flerinntektsalternativet

- Mer av husholdsinntekten hentes utenfor bruket
- Aktiv innsats for å øke inntektsandel utenfor tradisjonelle produksjoner
- Storsatsing på naturbasert reiseliv
- Sofistikerte andrehjemsalternativ

3) Volumproduksjonsalternativ

- Storsatsing på landbruket
- Tydals respons på ny landbruksmelding
 - Mer melk og sau
 - Åpning for industriell produksjon av kylling og gris

I diskusjonene på det første stakeholdermøtet fant vi dekning for at momenter i alle tre scenarier kan være aktuelle utviklingsløp for tydalslandbruket.

Realismen i *trendalternativet* begrunnes i at det er stor usikkerhet knyttet til opptak av ny/stor gjeld dersom noen skal over i volumproduksjon/eller endre til radikalt andre produksjoner. Det er en erkjennelse av at alle aktiviteter i landbruket nyter godt av at bøndene har kompetanse på, og erfaring med, det de driver med og at Tydal over tid har utviklet gode kompetansemiljøer innen et antall hovedproduksjoner. Det vil derfor være utfordrende å starte helt nye aktiviteter uten at det skjer som en naturlig konsekvens av målrettet kompetanseutvikling på nye områder.

Mange bønder er allerede forankret i *flerinntektsalternativet*, og det virker som om det er et aktuelt utviklingsløp for mange. Ulike typer utmarksbasert næring, arbeid i bygdeservice, grunneiarsamarbeid mot hytteinnbyggere og utbygging av vannkraftressurser er inntektsnivå og økte muligheter til uttak av ferie og fritid, enn hva som er tilfellet hos dagens drivere. Dette vil fordre en bedret balanse mellom arbeidsinnsats og lønnsuttak i tradisjonelle produksjoner, eller en overgang til mindre arbeidsintensive produksjoner i landbruket som i sin tur kan frigjøre tid til annet lønnsarbeid.

Erkjennelsen av at strukturendringene i landbruket peker i retning færre og større aktive bruk gjør at også *volumproduksjonsalternativet* er tenkt av flere aktører. Vi har ikke registrert noen «ferdigmodnete» tanker om industrielle kylling- eller grisefføs, men inspirert av suksesshistorier fra andre kommuner i Midt-Norge er det ikke utenkelig med slike etableringer også i Tydal. En utvikling i denne retningen kan også virke forlokkende med utgangspunkt i ønsket om å utvikle mindre arbeidsintensive produksjoner, som kan løse utfordringer bl.a. innen ferie/fritid.

4.2 Ett scenario for tydalslandbruket

Ved innledningen til stakeholdermøte 2 lanserte Bygdeforskning ett aktuelt langsiktig utviklingsscenario for landbruket i Tydal, basert på bakgrunnsinfo, intervjuer og responsen vi fikk på de tre foreløpige fremskrivningene som vi innledet med på stakeholdermøte 1:

Hvor går Tydal? - Tydalsbonden i 2025

- Bonden vil være bonde
 - Sterkt forankret i tradisjonelle produksjoner (selv om alternative inntektskilder gjerne kaster like mye av seg)
 - Fortsatt strukturendring innen melk og kjøtt – med en stabil, men saktegående nedgang i antall bruk. Melkekvote har vært stabil over tid, og ingen grunn til at det ikke skal fortsette.
 - Bonden ønsker en overgang til mindre arbeidsintensive produksjoner
- (Ny) tilleggsnæring er ikke den eneste entreprenørskapen
 - Videreutvikling i egen, etablert drift er sentralt for mange
 - Finne marginale forbedringer på alle områder
- To-delt satsing innen sauenæring
 - Store volumbruk med 200-300-400 dyr
 - Ny-produktivisme
 - Hobbybruk med en håndfull dyr
 - Landskapspleie – opplevelsesnæring

4.3. Stakeholdernes respons

Økonomi

Den generelle utfordringen for Tydalsbonden enten det gjelder tradisjonelt landbruk eller andre næringer, er å få lønnsomhet ut av nødvendige investeringer og produksjon. Det rapporteres at de bøndene i Tydal som har moderat eller lav gjeld klarer seg godt økonomisk, mens de som har mye gjeld sliter med å få et levebrød ut av gårdsdriften. Dette er utsagn som forteller at lønnsomheten er for dårlig. Driften klarer ikke å dekke både avkastning på investert kapital og vederlag til bondens arbeid. De som har lite gjeld kan oppnå god likviditet, men tærer i realiteten på tidligere investert kapital og har ikke økonomi til å reinvestere i driften. Økonomisk er ikke dette bærekraftig på lengre sikt. Bildet er likevel ikke svart-hvitt. Det påpekes at det kan være mye å hente på mer profesjonell drift i tradisjonelt landbruk. Mer økonomisk fôrdyrking og bedre fôr kvalitet blir nevnt. Det erkjennes også at det finnes små og store forbedringspotensialer på alle deler av driften.

Samarbeidsløsninger for å redusere kostnadene er et tema som diskuteres. Inntrykket her er at Tydalsbonden har vært flink på dette området i lang tid. Det er utstrakt maskinsamarbeid i mange grender, noe som har blitt stimulert av kommunale midler til investering i felles maskiner. Det har også blitt etablert mange fellessetre og samdriftsfjøs. Altså er et stort potensial for kostnadsreduksjon allerede hentet ut, og diskusjonen rundt samarbeid går like mye på om dette er bærekraftig for framtida. Avvikling av flere fellessetre og samdriftsfjøs har satt i gang diskusjon om risikoen forbundet med å legge egne ressurser inn i et samarbeid. Personlige og sosiale faktorer er vel så viktig som økonomiske når slikt samarbeid evalueres.

Flere alternativer diskuteres blant stakeholderne med hensyn til å øke inntektene, deriblant økt foredling og verdiskaping lokalt, etablering av annen næring i tillegg til gårdsdriften eller lønnsarbeid. En felles utfordring for alle disse alternativene er tilgjengelig arbeidskraft som en minimumsfaktor. Svak økonomi i tradisjonelt landbruk betyr ikke mindre arbeidsbehov. Snarere tvert i mot har mange forsøkt å henge på effektiviseringsspiralen et stykke ved å utvide produksjonen. Alternativet er å satse på mindre arbeidskrevende tilleggsnæringer, eller legge om gårdsdriften i mer arbeidskrevende retning som kan frigjøre arbeidstid til annen virksomhet.

Lokal videreføring

Konkret har det blitt lansert ideer om å etablere lokalt videreføringssanlegg for å utnytte lokale kvaliteter, eksempelvis med Sylane som symbol/merkevare. Gjennom felles etablering er tanken at dette skal bli et leveringsalternativ for bonden, uten å betinge stor arbeidsinnsats. I praksis betyr dette etablering av et nytt og lokalt samvirke. Utfordringene er, som man også innser, at dette er krevende på produksjon og markedsføring, og på drift og ledelse. Selv om dette virker krevende er ideen sådd som et alternativ til å bli stadig hardere skviset på pris i volumproduksjonen. Det finnes ledige næringsarealer som kan benyttes til en slik satsing, man kan trekke veksler på

aktører i regionen som har lyktes med slike satsinger og det finnes kompetanse og eksempler innen både NORTURA og faglagene som tydalsbonden kan dra nytte av. Hovedutfordringen ligger i at det er få (om noen) aktører i tydalslandbruket som har kapasitet til å trekke en slik satsing. Tydalsbonden er allerede mangesylende, og foredlingsbedrift som skal serve mange samarbeidende produsenter krever både økonomisk og menneskelig kapasitet.

Tradisjonelt landbruk

Tydalslandbruket domineres av melk- og kjøttproduksjon på storfe. Det er få, og stadig færre, bruk med sau igjen i kommunen, noe som sees på som et paradoks gitt de store utmarksressursene i kommunen. Potensialet for å øke landbruksproduksjonen ved å utnytte utmarksressursene bedre ansees som stort, og er en uttalt målsetting både i næringsplanen fra 2005 og i forarbeidene til det kommende næringsplanarbeidet (workshop januar 2012). Derfor oppfordrer kommunen til økt satsing på sau. For det første er det tilgjengelige beiteressurser og et behov for beitedyr som pleier kulturlandskapet i utmarka. Dernest kan sauehold etableres med relativt små investeringer i eldre driftsbygninger, slik at terskelen for å øke produksjonen burde være lav. Både eksisterende ledige driftsbygninger og utmarksbeite er uutnyttede ressurser. Samtidig må ikke kompetansebehovet innen sauenæringen undervurderes. Som i alle andre produksjoner krever et godt utkomme og godt dyrehold en fagmessig drift utført av kompetente bønder. Tilbakemeldingen fra stakeholderne er at det ikke er bare å starte opp med sau selv om det er en uttalt målsetting i kommunen og at det kan sees som en fornuftig tilpasning til manges ønske om mindre tidkrevende driftsform.

Tydal har som i norsk landbruk generelt sett en jevn nedgang i aktive gårdsbruk over mange år. Ett resultat er tomme driftsbygninger. Dette representerer bygningsmasse som har teknisk verdi, men som mister mye av bruksverdien når produksjonen de var bygd til opphører. Tydal har kjørt et eget prosjekt med midler fra Fylkesmannen for på nytt å få liv i disse tomme driftsbygningene («Ledige landbruksbygg»). Oppfordringen til å satse på sau er en del av dette. Mange eldre driftsbygninger kan med moderate påkostninger romme en mindre sauebesetning. Fôr er en begrensende faktor på den totale produksjonen i tydalslandbruket. Man kan øke produksjonen av fôr (jf. prosjektet «Best på grovfôr»), men en vesentlig og parallell produksjonsøkning innen flere grovfôrbaserte produksjoner vil gi utfordringer.

Fagmiljøet blant bønder er i fare med utviklingen mot stadig færre bruk. Den profesjonelle bonden har behov for kontinuerlig påfyll av kompetanse. Ett område hvor det etterlyses innsats er sterkere faglig rådgivning på agronomi. Svakere økonomiske resultater fra gårdsdriften har fått mange bønder til å søke andre inntektskilder. Dermed flyttes også det faglige fokuset bort fra tradisjonelle landbruksproduksjoner. Resultatet kan bli enda dårligere økonomi. På samme måte som enkelte velger en arbeidsekstensiv driftsform for å opprettholde gårdsdriften og samtidig henter inntekter fra andre aktiviteter, er det også en fare for at man adopterer en kunnskapsekstensiv driftsform med lite vekt på kompetanseheving.

Etablering av spesialmatprodukter, nye tilleggsnæringer eller reiselivsprodukter krever kompetanse. Det er tatt et antall initiativer til å hente utviklingsimpulser utenfra, og slike initiativ er positive. Faglagene kan også hente kompetanse fra sine organisasjoner og ulike rådgivingstjenester i samvirket eller fra offentlig hold kan gjerne også utnyttes i enda større grad.

Reiseliv

Flere av stakeholderne ser et stort potensial for reiselivsnæringen i Tydal. En utfordring som mange nevner er hvordan tilbudet skal samordnes. Tydal må framstå som en destinasjon og et helhetlig reiselivsprodukt i stedet for et fragmentert tilbud av reiselivstilbud. For å oppnå dette trengs en form for overbygning som aktørene slutter opp om, og som kan overta funksjoner som eksempelvis markedsføring og booking. Ved etablering av nye utviklingsløp, produktsamarbeid, reiselivssamarbeid, så virker det å mangle en vesentlig innsatsfaktor: Kapasitet til å organisere og målrette arbeidet. Bønder, næringsaktører og bedrifter har sin fulle hyre med å utvikle sin daglige drift. Kommunen har utviklingsmidler og en viss kapasitet, men kan ikke drifte alle slike løp. Ulike prosjekter er etablert i krysningspunktet mellom offentlig sektor, landbruket og reiseliv (eksempelvis organisert gjennom: Sylanprosjektet og Tydal Næringsforening), men arbeidsoppgavene som skal løses i disse prosjektene er også sammensatte og komplekse – og det er derfor få ressurser igjen til eventuelle overordnede satsinger som kan drive fram helhetlig merkevarebygging, destinasjonsutvikling eller andre overordnede paraplyfunksjoner for tydalsbonden og andre aktører som ønsker å benytte ressursgrunnlaget i Tydal som arena for ny/mer næringsutvikling.

Det etterlyses også at reiselivsaktørene blir flinkere til å skape tilbud i tilknytning til «gratis» naturopplevelser. For å få lokal verdiskaping ut av reiseliv må besøkende gis muligheten til å legge igjen penger. En økende trend med at turister ønsker tilrettede tilbud gir økte muligheter, men krever også profesjonelle aktører.

Utviklingen av hytteturismen er en viktig del av reiselivsnæringen i Tydal. Kommunen må i slike saker veie en lang rekke ulike interesser og forpliktelser opp mot hverandre, og samtidig sørge for god, langsiktig og forutsigbar arealbruk. Oppfordringen til næringsaktører og grunneiere blir å tenke at det finnes muligheter for alle, selv om ikke enhver kommuneplan og arealplan gir alle grunneiere og næringsaktører fritt spillerom. I tydalslandbruket erkjennes det at man har vært for lite flinke til å utnytte ressursen som ligger i en hyttbefolkning som stadig oftere besøker de 1500-1600 hyttene i kommunen. Grunneiere har solgt hyttetomter, lokale byggefirma og Bygdeservice har bygget og renoverert hytter og enkelte aktører tilbyr ulike tjenester (brøyting, ved) til hyttbefolkningen. Det er likevel et stort og uforløst potensiale her, dersom grunneiere og andre næringsaktører i Tydal kan tilby hyttefolket flere og bedre tilbud.

Skog

Tydal er også en skogkommune. Imidlertid er eiendomsstrukturen ganske spesiell i Tydal med utenbygds eiere av en stor del av den mest produktive skogen. Thomas Angels stiftelse og Opplysningsvesenets fond har som følge av historiens gang endt som eier av betydelige skogarealer som tidligere var knyttet til gårdene i Tydal. Sammen med grunneierretten hører også jaktretten slik at mye av elgjakta i Tydal også er på utenbygds hender.

Eiendomsstrukturen varierer imidlertid mellom grendene i Tydal og mange gårdsbruk har relativt store skogressurser. Skogen har imidlertid mistet mye av verdien gjennom relativ nedgang i råvareprisen de siste tiårene som følge av teknologi som effektiviserer skogsdriften. Det er derfor få bønder i dag som henter inntekt av vesentlig betydning fra skogen.

Foredling av skogsvirke er et område som utnyttes av noen, og flere mener det er potensial for mer treforedling som kan gi lokal verdiskaping. For eksempel kan lokalt tømmer og trelast inngå i hyttebygging og satsing på turisme.

5. Diskusjon

5.1. Tema 1: Endringer i bondens hverdag

Bonden vil fortsatt være bonde. Dette har vært vår arbeidshypotese i møtet med tydalslandbruket, og vi legger i utsagnet at å være bonde er å dyrke jorda og produsere mat i form av landbruksråvarer for konsum eller videre foredling – altså det vi ofte betrakter som tradisjonelt jordbruk. Når vi reiser dette temaet er det fordi det skjer endringer som gjør at bonden ikke kan drive som før med et tilfredsstillende utkomme av gårdsdriften. Det skjer markedsendringer, politiske endringer og samfunnsendringer som påvirker bonden, og han eller hun må derfor også gjøre endringer som innebærer valg for framtida. Strukturrasjonalisering er et betegnende begrep for den dominerende utviklingstrenden i landbruket de siste 50 årene.

Strukturrasjonalisering og verdien av arbeidskraften

Strukturrasjonalisering i landbruket beskriver endringer i bruksstrukturen der det blir stadig færre og større driftsenheter. Grunnen til at dette kalles rasjonalisering er at samme landbruksproduksjon oppnås med færre sysselsatte og med lavere total-kostnad. Det siste er en følge av at teknologi erstatter arbeidskraften og at teknologien er relativt billigere. Dermed får vi også en økonomisk effektivisering som kommer samfunnet og forbrukerne til gode gjennom lavere råvarepriser, og der bøndene i liten grad får tilbakeført noe av effektiviseringsgevinsten. I likhet med råvareproduksjon verden over opplever norsk landbruk derfor et krav til effektivisering i takt med utvikling av teknologiske muligheter. Ny teknologi gjør det mulig å produsere større volum med samme arbeidskraft, og på en billigere måte. Konkurransen i markedet, eller politiske forhandlinger, gjør at bonden må holde tritt med denne utviklingen for å opprettholde verdien av egen arbeidskraft. Bønder som begrenses i forhold til å følge denne utviklingen på grunn av manglende tilgang til areal, eller manglede vilje/evne til investeringer opplever at verdien av egen arbeidsinnsats i jordbruket reduseres. Mange bønder i distriktslandbruket opplever dette fordi gårdsbrukene i utgangspunktet er små, og fordi tilgangen på leiejord begrenses av topografiske forhold og lange transportavstander. De som erfarer dette og samtidig velger å fortsette i næringen opplever reduserte inntekter, mens kravet til arbeidsinnsats fortsatt er like stort. Når gårdbrukeren så skal kompensere for fallende inntekter med annet inntektsgivende arbeid eller næringsvirksomhet blir arbeidskapasitet lett en minimumsfaktor.

I responsen fra næringen på dette temaet finner vi en velkjent frustrasjon over fallende verdi av eget arbeid, men samtidig en offensiv holdning blant yngre gårdbrukere til at gårdsdrift fortsatt skal kunne gi et levebrød. Motivasjonen for å fortsette som gårdbruker betinger en slik offensiv holdning, og her tror vi økt forståelse for sammenhengene er en avgjørende faktor for å kunne innta en offensiv holdning. Ikke minst er det viktig å fokusere på egne muligheter og handlingsrom i stedet for eksterne faktorer som en i liten grad kan påvirke. En forståelse for sammenhengene og innsikt

i egne alternativer gir grunnlag for å velge strategi. Klare strategivalg er ofte bedre enn å havne i en mellomposisjon. Det ser vi av utfordringene som er skissert over. Fra et ståsted hvor driften har blitt for lite effektiv må det gjøres enda tydeligere strategivalg enn det som ofte gjøres for å finne en driftsform som gir en tilfredsstillende situasjon med hensyn til investeringer og arbeidsbelastning.

Disponering av bondens arbeidskraft - flerinntektsalternativet

Inntrykk fra bønder i Tydal viser at denne konsekvensen av strukturrasjonalisering er reell; arbeidsbelastningen blir for stor når de skal opprettholde tradisjonell landbruksproduksjon samtidig som partneren har full jobb utenom bruket, og de selv enten tar deltidsjobb eller driver ulike tilleggsnæringer. Over tid blir dette en ikke-bærekraftig utvikling. For de som velger å fortsette med landbruksproduksjonen møtes denne situasjonen med to ulike strategier: Et alternativ for de som har egnede ressurser er å generere inntekter fra virksomhet som er lite arbeidskrevende. Eksempler er utvikling og salg av jakt og fiskeopplevelser, salg av hyttetomter, eller bygging av småkraftverk.

Et annet alternativ er omlegging av landbruksproduksjonen til en mindre arbeidskrevende driftsform samtidig som man satser mer på tilleggsnæringer, annen næringsvirksomhet utenom gården eller lønnsarbeid. Særlig melkeproduksjon er arbeidsintensivt og gir mindre fleksibilitet i kombinasjon med annet arbeid. Frigjøring av arbeidstid med for eksempel overgang til ren kjøttproduksjon muliggjør en flytting av arbeidsinnsatsen til aktiviteter som gir større avkastning per time. Bønder som avvikler landbruksproduksjonen helt og går over i annet arbeid følger i enda større grad insentivet til å få størst mulig avkastning på egen arbeidsinnsats.

De som velger å fortsette å holde gården i drift begrunner dette med ulike mål og motivasjon. Mange har en interesse for gårdsdrift som de ikke vil gi slipp på. De føler en forpliktelse overfor både tidligere og framtidige generasjoner på gården til å fortsette driften, og de kan ha en forventning til at bondens arbeidsinnsats blir mer verdsatt i framtida.

Over tid kan ikke arbeidsinnsatsen i landbruket bygge på en opplevd plikt til å drive videre eller en forventning om at økonomien blir bedre i framtida. Det er heller ikke ønskelig å være i en situasjon der landbruksproduksjonen stadig må subsidieres ved å selge ut utmarksressurser som jaktrettigheter, fiske, hyttetomter o.l. En slik strategi bør være midlertidig med et mål om å utvikle landbruksproduksjonen til å stå på egne ben. Bonden må finne strategier som gir tilfredsstillende vederlag for egen arbeidsinnsats, ellers vil stadig mer av arbeidsinnsatsen flyttes bort fra landbruk.

Ferie og fritid

Stor arbeidsbelastning gir tilsvarende lite ferie og fritid. Bondeyrket har alltid medført mye arbeid, og bonden har måttet følge produksjonssyklusen og ta svingninger i arbeidet etter det. Kontrasten til et arbeidsliv med strukturert arbeidstid og faste ferier er dermed stor. Kontrasten har dessuten økt ettersom arbeidstakerorganisasjonene vektlegger økt fritid i forhandlinger om lønns- og arbeidsbetingelser. En annen faktor

er at bønder ofte er i mindretall, nå også i såkalte landbrukskommuner. Stadig flere av dem bonden omgås har derfor fast ferie og fritid, og kontrasten blir derfor ikke bare større, men også mer synlig. Det er lenge siden det ble etablert en avløserordning med øremerkete tilskudd for å gi bonden mer ordnete forhold rundt uttak av ferie og fritid. I arbeidet med næringsplan i Tydal bør det vurderes mulige tiltak som kan bidra til å styrke tydalsbondens mulighetsrom på dette feltet.

Fritid er noe som neste generasjon bønder vektlegger sterkere når beslutningen om å overta gårdsdriften skal tas. Mange har vært i annet arbeid før de overtar, og de har venner med mye fritid. Særlig melkeproduksjon som er arbeidsintensiv store deler av året kan da bli valgt bort til fordel for mindre arbeidsintensive driftsformer. I melkeproduksjon har samdrift og fellesettrer vært et alternativ, blant annet motivert av muligheten for periodevis fri fra fjøsstell. Tydal har hatt mange fellesettre. Men flere er nedlagt fordi medlemmer har sluttet.

Et generelt problem i forhold til fritid er lønnsomheten i landbruket. Arbeidsvederlaget for bondens arbeid ligger ofte langt under tariff lønn til ansatte i landbruket. Innleid arbeidskraft vil da redusere bondens arbeidsvederlag per time mer enn antall timer. Mange velger derfor å avgrense innleid arbeidskraft til en kostnad som er lik tilskuddet til avløsning. Uten at lønnsomheten kommer opp på et nivå som gjør at bonden kun betaler sin egen timelønn for en times fritid, vil ønsket om ferie og fritid mest sannsynlig være en stor og økende utfordring for landbruksnæringen.

Volumalternativet

Mange bønder i Tydal har et ønske om å fortsette med tradisjonell driftsform. Flere yngre bønder som har eller skal ta over gården vil satse videre på eksisterende driftsform. For de fleste i Tydal er dette kombinert melke- og kjøttproduksjon. Gjennom å drive litt større og litt bedre enn tidligere er det optimisme og tro på at dette fortsatt skal gi tilfredsstillende økonomi. Det økte fôrbehovet vil bøndene dekke gjennom leie av tilgjengelig leiejord. Det rapporteres også om et stort potensial for økt fôrproduksjon gjennom bedre drift på arealer som i dag er lite produktive. Utnytting av beiteressursene i utmarka gir også et potensial for økt produksjon. Bevisst eller ubevisst ser bøndene produksjonsmålet i Meld. St. nr. 9 som en mulighet.

Volumalternativet krever, i hvert fall på litt sikt, investeringer i bygninger og maskiner. Fra regnskapshold advares det om at moderate investeringer eller stor egenkapital til investeringer er avgjørende for framtidig lønnsomhet. De som har nedbetalte driftsapparat eller opparbeidet stor egenkapital til reinvestering kan få en god økonomi ut av tradisjonell gårdsdrift, mens de som må låne mye for å investere i utvidet produksjon vil slite tungt økonomisk.

Beskrivelsen over viser en annen konsekvens av strukturrasjonaliseringen. Når teknologi erstatter arbeidskraft endres kostnadsstrukturen i retning av en langt større andel faste kostnader. Når investeringene i stor grad er spesifikke for en type

produksjon på gården blir alternativverdien liten. Dette gir økt risiko og krever mer langsiktighet for å få avkastning på investeringene. Manglende evne til å dekke renter og gi avkastning for risiko ved investeringer i volumproduksjon er i likhet med arbeidskraftutfordringen ikke bærekraftig.

Nøkkelen til god økonomi i all volumproduksjon er lavest mulig enhetskostnader. I landbruket kan det være noe å hente på ulike kvalitetstillegg, men kostnadene er likevel den mest avgjørende faktoren. På kostnadssida er faste kostnader viktigst. Kombinasjonen av mest mulig nøkterne investeringer og god kapasitetsutnyttelse gir stordriftsfordeler der faste kostnader fordeles på størst mulig produksjon for å redusere enhetskostnaden. Manglende tilpasning mellom investeringer og produksjon gir store utslag for lang tid framover.

En utfordring hvis mange vil satse på volum, og alle må utvide produksjonen for å effektivisere, er arealtilgang. Av hensyn til produksjonsmiljøet er det ikke ønskelig at naboen slutter selv om det kan løse arealbehovet. Noe areal kan leies fra naboer, nabogrenda eller nabobygda, men det er også stort potensial i økte avlinger på arealer som i dag drives lite produktivt. Det er arrangert fagmøter på temaet «best på grovfôr», og en generell oppfatning er at det er mye å hente på økte avlinger og bedre kvalitet. Mer intensiv gjødsling er også et alternativ for å øke grovføravlingene. Satsingen på sau kan dessuten hente mye fôr fra utmarksbeite som utnyttes dårlig i dag.

Videreforedlingsalternativet

Et alternativ til stort volum med små marginer er lite volum med større margin. Dette kan oppnås gjennom en differensieringsstrategi. Når et produkt blir forskjellig fra andre produkter kan produsenten ta en høyere pris både fordi de kvalitative forskjellene gjerne er spesielt tilrettelagt for enkelte kunders ønsker og fordi volumet er begrenset. Bonden som tar del i videreforedling av egne produkter fra jordbruket tar del i en større del av verdiskapingen og kan høste en større del av fortjenesten i verdikjeden.

Foredling i liten skala er i de fleste tilfeller arbeidskrevende, og kan også kreve betydelige investeringer. Bønder i Tydal som driver melkeproduksjon ser derfor i mindre grad for seg ei satsing på egen videreforedling, men holdningen er at dette passer bedre i kombinasjon med spesialisert kjøttproduksjon. Tydalskjøtt er eksempel på dette. Det er en gårdsbasert foredlingsbedrift i kombinasjon med egen kjøttproduksjon. Videreforedlingen gir her nisjeprodukter som kan selges i en høy prisklasse.

For å være et godt økonomisk alternativ må den økte prisen som kan oppnås for et nisjeprodukt minst veie opp for de økte kostnadene. En utfordring ved planlegging av dette alternativet er vurdering av markedet. Hvilken pris som er realistisk avhenger av graden av differensiering og evnen til å selge tilleggsv verdier sammen med produktet. En annen utfordring, og mulig fallgrube ved nisjematproduksjon er salg og markedsføringskostnaden. Hvis bonden også skal stå for distribusjon og salg har dette en ikke ubetydelig kostnad både i form av arbeidsinnsats og direkte kostnader

som transport, markedsplassavgifter og salgsprovisjon. Dette kommer i tillegg til produksjonskostnader.

Videreforedlingsalternativet er minst like krevende som volumalternativet. En bevisst strategi er nødvendig. Det er også krevende fordi det stiller krav til kompetanse på nye områder sammenlignet med tradisjonell landbruksproduksjon. Ikke minst er markedskunnskap viktig for å utvikle produkter tilpasset de riktige markedskanalene. Bonden må dessuten være motivert til betydelig salgsarbeid.

Oppsummering tema 1:

- Bonden må fokusere på muligheter og handlingsrom
- Bonden må gjøre mer bevisste strategivalg
- Valgt strategi må ivareta hensynet til total arbeidsbelastning og inntjening på investert kapital
- Svak lønnsomhet i landbruket skaper en vedvarende utfordring med ferie og fritid for bonden
- Det er rom for økt volumproduksjon gjennom å utnytte grovfôrarealene bedre – innmark og utmark
- Videreforedling er krevende. Det krever kunnskap på nye felt og realistisk økonomisk planlegging

5.2. Tema 2: Entreprenørskap og næringsutvikling

Entreprenørskap

Entreprenørskap er prosessen med å oppdage, utvikle og utnytte entreprenørielle muligheter. Entreprenørielle muligheter er på sin side situasjoner hvor en produsent kan realisere ny næringsvirksomhet gjennom å kombinere tilgjengelige ressurser, og utvikle produkter eller tjenester som kan selges i markedet med fortjeneste. Ofte er entreprenørielle muligheter knyttet til innovasjon, det vil si å introdusere noe nyskapende for markedet eller bransjen. Det kan være nye produkter eller tjenester, ny bruk av råvarer i produksjonen, ny produksjonsteknologi eller nye markeder for produkter eller tjenester. Graden av innovasjon kan variere. I de fleste tilfeller er det ikke snakk om revolusjonerende innovasjoner. Ofte er det snakk om å starte en ny virksomhet gjennom en imitasjon av produkter eller tjenester som allerede finnes, men med mindre endringer og tilpasning til det aktuelle markedet og ut fra produsentens forutsetninger. Ny næringsvirksomhet kan altså være etablering og registrering av et selvstendig foretak, etablering av et nytt forretningsområde innenfor et eksisterende foretak, eller vekst og utvikling av eksisterende virksomhet og foretak.

Med denne beskrivelsen av entreprenørskap ser vi at en gårdbruker kan være entreprenør på flere ulike måter – ved å utvide og utvikle eksisterende landbruksproduksjon, ved å starte tilleggsnæring som en del av gårdens samlede virksomhet, eller ved å etablere annen næringsvirksomhet som et selvstendig foretak ved siden av gårdsdriften. En nøkkelfaktor i forhold til næringsutvikling er at det ligger gode og realistiske vurderinger til grunn for at entreprenørskapet bidrar til lønn-

som næringsvirksomhet og økonomisk avkastning til entreprenørens husholdning. For gårdbrukeren er ofte husholdsperspektivet avgjørende. Det er den samlede økonomiske aktiviteten i husholdet som skal gi et levebrød.

Entreprenører som utnytter sine ressurser, ser muligheter, etablerer og utvikler sin virksomhet bidrar til et mangfoldig næringsliv og utnyttelse av lokale ressurser til verdiskaping. I tydalslandbruket opplever vi at mange gårdbrukere ser næringsmuligheter og har satsingsvilje til egen næringsutvikling over et bredt spekter. Om disse mulighetene utnyttes vil det bidra til et mangfoldig næringsliv i Tydal. Dette er et næringsliv som ikke bare utnytter lokale naturressurser, men også menneskelige ressurser. Folk, enten oppvokst i lokalsamfunnet, eller tilflyttere har i økende grad en mangfoldig utdannings- og yrkesbakgrunn som basis for utvikling av egen næringsvirksomhet. Gjennom entreprenørskap er grunnlaget derfor til sted for et mer mangfoldig næringsliv.

Tilleggsnæringsalternativet

Vi har antatt at bonden fortsatt vil være bonde og drive tradisjonelt landbruk. Dette er langt på vei situasjonen vi finner i Tydal. Samtidig ser vi en økende interesse for ulike tilleggsnæringsalternativer som bidrar til utnyttelse av gårdens ressurser for å skape tilleggsinntekter. Hvorvidt bonden har ønsket å utnytte disse mulighetene, eller tvinges til det på grunn av manglende økonomi i tradisjonell produksjon kan variere. Vi vet at dette er ei utvikling som har vært stimulert politisk siden slutten av 90-tallet, blant annet gjennom omfattende fokus på at bonden må ta i bruk alle sine ressurser, og med fokus på entreprenørskap. I tillegg ser vi at yngre bønder har en langt bredere utdannings- og erfaringsbakgrunn når de overtar gården. Vi har møtt flere eksempler på dette også i Tydal. Dette er en menneskelig ressurs som åpner nye muligheter, og som gjør at disse bøndene ikke bare tvinges, men også ønsker å utnytte en større del av sin kompetanse i næringsaktivitet knyttet til gården. Bonden ønsker altså ikke bare å være bonde i tradisjonell forstand, men også bonde i utvidet forstand, og kanskje mer i samsvar med de multifunksjonelle målene for landbrukspolitikken der det å utvikle et mangfold av bygdenæringer framheves.

Uavhengig av motivasjon for å starte annen næringsvirksomhet i tillegg til landbruksproduksjon er en utfordring å disponere arbeidskraften. Denne blir fort en minimumsfaktor. En annen utfordring er å opprettholde faglig kompetanse på flere områder samtidig. Det kan også være nyttig å ha et langsiktig perspektiv på den samlede næringsvirksomheten som drives og kombinasjonen av inntektskilder i husholdet. Tilleggsnæringer startes ofte i mindre skala for å utnytte ledig tid og andre ressurser. For noen utvikles tilleggsnæringer til å bli hovednæringer, mens gårdsdriften trappes ned og fortsetter så lenge driftsapparatet holder uten store investeringer (1). Andre bruker tilleggsnæringer for å skaffe inntekter til investering i gårdsdriften som er det langsiktige målet (2). Andre igjen drifter tradisjonell gårdsdrift og tilleggsnæringer som separate virksomheter og inntektskilder, og begge næringer utvikles eller trappes ned basert på mulighetene på hvert enkelt område (3).

Både alternativ 1 og 3 i forrige avsnitt gjør det unaturlig å snakke om tilleggsnæring – et begrep som antyder at virksomheten skal være et tillegg, gjerne i mindre skala, og som støttepilar til hovednæringen. Mer i tråd med en entreprenørskapstankegang erstattes begrepet tilleggsnæring nå med bygdenæring, jf. Meld. St. 9. (2011-2012). Bygdenæringer antyder noe om mangfold av næringsaktivitet som utnytter lokale ressurser. Gjennom arealressursene som er knyttet til gårdsbrukene er gården fortsatt et viktig utgangspunkt for etablering av mange bygdenæringer. Med større krav til klare strategiske valg i landbruksproduksjonen kan det bli vanskeligere i framtida å kombinere dette med allsidig næringsvirksomhet i relativt liten skala. Derfor kan bygdenæringer utenom landbruk bli et selvstendig alternativ på mange gårdsbruk.

Utmarksnæring og arealbruk

Flere av aktørene i tydalslandbruket peker på at ulike typer næringsaktivitet i utmarka er av stor betydning for inntekter og aktivitet med utgangspunkt i gården. Salg av/tilrettelegging for jakt og fiske er en betydelig og antakelig økende næringsvei for flere tydalsbønder. Av historiske årsaker er utmarksressursene knyttet til grender og gårdsbruk av varierende betydning, men både enkeltbønder og ulike typer grunneiersamarbeid kan vise til betydelig etterspørsel etter jakt- og fiskemuligheter i Tydal. Flere peker også på at det har vært drevet god og langsiktig forvaltning av og tilrettelegging for høykvalitets fisketurisme i deler av Neavassdraget⁷.

Flere aktører driver også med betydelig hesteturisme. Spesielt i området rundt Stuggusjøen satses det på hest. Det er også i dette området hytteturismen er størst, og hest bidrar til aktivitetstilbud for hyttefolket.

Skogbruk har en viss betydning i Tydal. Uttaket av skog er rekordhøyt ifølge kommunen, men lønnsomheten for den jevne skogeieren er lav som følge av stor effektivisering og tilsvarende reduserte råvarepriser. Enkelte aktører har tanker om at videreføring (spesialdimensjoner) kan være en næringsvei Tydal kan utvikle videre. Lokale sagbruk har gjort dette en tid allerede. Lokale aktører har også bidratt mye til/fått et betydelig utkomme av all hyttebyggingen i kommunen.

To store eksterne aktører er sentrale både innen utmarksnæring og skogsdrift. Opplysningsvesenets fond (OVF) og Thomas Angells Stiftelser eier store skogsarealer. Lokaliseringen av disse eiendommene gjør at skogressursene er ulikt fordelt på gårdsbrukene i bygda. Mens gårdene i enkelte grender knapt har skog i det hele tatt, har andre relativt store skogeiendommer. Lokale aktører ser en viss urettferdighet i at slike eksterne aktører kan fakturere for eksempel elgjakt blant lokalbefolkningen som føler et «eierskap» til kommunens utmark. Det har også vært diskutert mulig utkjøp av relevante eiendommer/teiger, fra eksterne eiere til lokale grunneiere, men det har ikke skjedd i noe stor skala.

7 Se for eksempel «Turistfiske i Neadalen» <http://www.fisketurismeinnland.no/vedl/Ørretfiske%20i%20Neavassdraget%20-%20Olav%20Nykkelmo.pdf>

Grunneiere opplever også forvaltningen av enkelte verneområder som problematisk for utnyttelse av naturressurser. Blant annet gjelder det begrensninger på motorferdsel og etablering av enkel infrastruktur, uttransport av felt elg, og forskjellsbehandling mellom den ordinære grunneier og «ideelle» organisasjoner som eksempelvis DNT. I tillegg utfordres grunneierne av samiske interesser og forpliktelser som følge av at store deler av utmarka i Tydal er samisk reinbeiteområde.

Kommunale arealplaner skal regulere arealbruken og ivareta ulike interesser. I forhold til særinteresser må dette nødvendigvis føre til at ulike aktører gis ulike muligheter. Ved utbygging av større hytteområder er det ønskelig at flere grunneiere samarbeider i og med at noen grunneiere kan bli sittende med «svarteper», ved at de ikke har egne arealer regulert til tomtsalg, men likevel berøres ved at de må stille med ferdselsområder for nabogårdenes hytteinnbyggere.

Nasjonalparker og andre verneområder medfører visse restriksjoner på bruken av arealer. Samtidig er det nasjonal politikk at det skal stimuleres til tilpasset næringsutvikling både innenfor og i randsonen til verneområdene. Tilrettelegging og utvikling av infrastruktur rundt verneområder, inntransport av turister, proviant osv., uttransport av fangst, guiding og ulike opplevelser gir nye næringsmuligheter selv om tradisjonell bruk har fått begrensninger.

Reiseliv

Det er mange aktører som kan være relevant for en mer omfattende reiselivssatsing i Tydal. Mange etterspør en overordnet koordinering av arbeidet, der flere aktiviteter og tilbud kan kobles, samtidig som man får nok volum til at det kan etableres reiselivspakker, informasjons- og bestillingsportaler, betalingsløsninger, osv.

Som for spesialmatsegmentet pekes det også her på at det er for lite og for utydelig samarbeid til at man får nok samlet slagkraft. Ut over enkeltaktører som Tydalskjøtt og Væktarstua, og prosjekter/portaler som Tydal Næringsforening/Sylanprosjektet har ikke vi registrert noen potensiell paraplyorganisasjon som kan koordinere en slik satsing.

Etablering og vedlikehold av stier og løypenett er en annen naturlig følge av hytteutbygging og turisme. Et godt løypenett ansees som helt nødvendig for å oppnå et positivt omdømme som hyttekommune, men dette kan fort komme i konflikt med andre brukergrupper, selv om skigåing foregår i de delene av året andre brukere (rein, sau, hestenæring) er relativt passive.

Oppsummering tema 2:

- Entreprenørskap er mer enn tilleggsnæringer – også vekst og utvikling av volumproduksjon
- Entreprenørskap er basert på den enkeltes forutsetninger, ressurser, motivasjon og ideer

- Entreprenørskap bidrar til mangfoldig næringsutvikling
- Økt interesse for nye muligheter blant yngre bønder
- Strategi for nedtrapping av gårdsdriften blant eldre bønder

5.3. Tema 3: Kommunens rolle

Tydal har en aktiv landbruksforvaltning. Tilstrekkelig bemanning på landbrukskontoret og proaktiv innsats for å utvikle landbruket i kommunen er noe som verdsettes av stakeholderne vi har snakket med gjennom dette prosjektet. Kommunen og landbruksavdelingen i kommunen har over år tatt flere initiativ til prosjekter og satsingsområder.

Både Tydal kommune og mange av aktørene i og rundt landbruket peker på at arealene i Tydal burde ligge godt til rette for mer sauehold. Dette har man så sett i sammenheng med at bygda også har mange tomme driftsbygninger. Gjennom prosjektet «Ledige landbruksbygg»⁸ har man blant annet kommet til at disse ledige fjøsene med relativt små ombygginger og kostnader kan bli funksjonelle sauefjøs for mindre besetninger. I Tydal er også rovdyrproblematikken for tiden begrenset. Til sammen burde dette derfor tale for en storstilt oppjustering av saueholdet. Fra aktører rundt næringen pekes det også på viktige momenter knyttet til landskapspleie og eventuell utvikling av spesialprodukter fra sau og lam som en mulig nisje.

Realisme i kommunale ambisjoner

Engasjementet rundt satsingen på sau kan tjene som eksempel for diskusjonen om kommunens rolle. I dette tilfelle har kommunen vært veldig direkte i å peke på konkrete næringsmuligheter og driftsformer. Alternativet er mer generell tilrettelegging for at næringsaktørene selv kan utvikle mulighetene.

Fra sauenæringen selv pekes det på at økonomien innen sauehold er svak, og at rekrutteringen til næringen er nesten fraværende. Det har vært forsøkt med en tilskuddsordning via Tydal Sau og Geit for nyetablering i saueholdet (Tydal kommune 2011), men responsen har vært lav. Satsing på små sauebesetninger fra 30-40 og opp til 100 vinterfôra sauer, som er realistisk i eldre driftsbygninger, vil være mer en form for hobby enn næring. For noen kan dette passe godt med et ønske om livsstil og lyst til å ha en liten produksjon på gården. Sauehold med dette omfanget kan også være ledd i å utvikle «Inn på tunet»- tjenester og opplevelser i reiselivssammenheng. Økonomisk er det derimot vanskelig å se at denne typen sauehold på sikt kan gi vesentlige inntekter. Et annet spørsmål er også om «unge» sauebønder vil være tilfreds med å drive i (halv-)gamle fjøs i ei tid da det stadig utvikles nye driftstekniske løsninger.

8 Prosjektet ledige landbruksbygg finansieres av Fylkesmannens landbruksavdeling. Se: (http://www.fylkesmannen.no/Tydal_16022012_FM_oBmsg.pdf), og (<http://www.fylkesmannen.no/fagom.aspx?m=4363&amid=3585246>)

Det finnes også eksempler på at kommuner har vært tilsvarende proaktiv i å utvikle en entreprenørskapskapasitet lokalt, men samtidig overlatt til de private aktørene å utvikle mulighetene. Lokal entreprenørskapskapasitet medfører at næringsaktørene selv endrer næringen og satser på nye muligheter i stede for å være fastlåst i etablerte driftsformer når dette ikke lenger er hensiktsmessig. I landbruket finner vi begge deler. Mange unge bønder har stor evne til å fornye driften og utnytte nye muligheter, men det er også en tendens til fastlåsing i etablerte driftsformer ut over det som er fornuftig utnyttelse av erfaringskunnskap.

Kommunale tiltak for å utvikle entreprenørskapskapasitet kan være etablering av møteplasser og arenaer der nye ideer kan genereres og evalueres av næringsutøverne selv. Dette kan samtidig være arena for nettverksbygging, kontakter som kan gi tilgang til ressurser og etablering av samarbeid. I arbeid rettet mot enkeltpersoner kan entreprenørskapskompetanse utvikles gjennom coaching. Det er en arbeidsform der rådgiveren ikke gir svar og anbefalinger, men stiller de riktige spørsmålene som får den næringsdrivende selv til å resonnerer seg fram til de svarene som er riktig for vedkommende. Bønder og andre næringsdrivende knyttet til landbruket har en kompetanse som selvstendig næringsdrivende, og dette er et godt utgangspunkt for å utvikle entreprenørskapskompetanse. Lokal entreprenørskapskapasitet følger av at mange har denne kompetansen.

Vi ser det som viktig med en lokal landbruks- og næringspolitikk som stimulerer til utvikling av et mangfoldig næringsliv. Det kan gjøres ved å konsentrere offentlig innsats om bygging av entreprenørskapskompetanse og –kapasitet, snarere enn at lokale myndigheter skal lansere muligheter og initiere spesifikke satsingsområder på vegne av gårdbrukerne.

Oppsummering tema 3:

- Proaktiv innsats fra kommunen er positivt
- Kommunen er svært konkret i sin satsing, som for eksempel tiltak for å øke saueholdet
- Kommunen kan vurdere en mer generell tilnærming for å utvikle lokal entreprenørskapskapasitet

5.4. Tema 4: Lokalmat

Blant bønder som ikke selv kan stå for egen videreforedling er det lansert ideer om felles lokalt foredlingsanlegg for å markedsføre produkter fra Tydal og dermed oppnå høyere pris. Mens det etablerte landbrukssamvirket i stor grad har rasjonalisert sin anleggsstruktur for å kutte kostnader, vil et lokalt anlegg måtte oppnå en merpris som kan dekke økte kostnader med et relativt lite anlegg. Det vises til vellykkede eksempler på dette, men innrømmes samtidig at det er en krevende strategi.

Bøndene kan også med en slik strategi komme i en lojalitetskonflikt i forhold til det etablerte landbrukssamvirket. Et entydig signal fra bøndene i Tydal er at de ser på

Tine og Nortura som garantister for fortsatt landbruksproduksjon i Tydal. Kommunen er en utkantkommune med spredt landbruk og betydelige transportavstander til sentrale anlegg. Garantien for leveranse til like vilkår, som landbrukssamvirket gir, er derfor en bærebjelke for landbruket i kommunen. Man ser positivt på lokale gårdsmatprodusenter, men en underforstått forutsetning er at dette skjer i et så lite omfang at det ikke kommer i noe vesentlig konkurranseforhold til samvirket.

Ei større lokalmatsatsing i Tydal vil kreve kompetanse på foredling, salg og markedsføring. Dessuten vil det kreve en betydelig energi og kraft i etableringsfasen. Konseptet må konkurrere med et voksende tilbud av lokalmat, men ideen er også lansert om at Tydal kan samarbeide under paraplyen Rørosmat. Tydalskjøtt er allerede medlem av Rørosmat. Satsingen er også avhengig av tilstrekkelig oppslutning blant bøndene i Tydal med tanke på råvaretilgang.

Et alternativ til egen lokalmatproduksjon i Tydal kan være opprinnelsesmerking av spesielle produkter fra Tydal under samvirkets sortiment. Tilsvarende finnes andre steder i landet, spesielt på lammekjøtt. Kjøttet produseres av Nortura, men gis et spesielt kvalitetsstempel og opprinnelsesmerke. Dette gir en merpris og grunnlag for høyere utbetalingspris til produsentene som oppfyller kvalitetskriteriene.

Oppsummering tema 4:

- Satsing på lokalmat er krevende på mange områder
- Lokale investeringer medfører risiko
- Et spørsmål om Tydalsbonden vil bryte med samvirket for å levere til lokal foredling
- Tydal er en del av fjellregionen og kan geografisk kobles til Rørosmat
- En alternativ vei kan være gjennom samvirket. Nortura har tilsvarende lokalmatprodukter fra andre regioner.

6. Konklusjoner

I denne forstudien til strategisk næringsplan for landbruk i Tydal har Bygdeforskning gjennomført et omfattende feltarbeid blant tydalslandbrukets stakeholdere. Metodikkens utgangspunkt har vært at det er stakeholderne selv som best vet hvordan landbruket i bygda vil og bør utvikles. Forskernes arbeid har bestått i å lage en syntese av stakeholdernes informasjon og vurderinger. Konklusjonene vi presenterer i dette kapitlet burde derfor i størst mulig grad være summen av stakeholdernes egne konklusjoner.

Rammebetingelser og makrotrender som har skapt utviklingen de siste tiårene stopper ikke opp, men er drivere i retning av at trenden fortsetter mot stadig færre bruk, svekket fagmiljø og etter hvert nedgang i produksjonen. Alternativene har vi kategorisert i to stereotypiske alternativer gjennom flerinntektsalternativet og volumproduksjonsalternativet. Ut fra innledende intervjuer ble det på første stakeholdermøte presentert tre mulige utviklingsalternativer for tydalslandbruket: trendalternativet, flerinntektsalternativet og volumproduksjonsalternativet.

Mangfoldet av aktører som vil påvirke utviklingen gjør at syntesen for tydalslandbruket 2025 mest sannsynlig vil inneholde noe fra alle disse alternativene. Et avgjørende moment vil være om man klarer å snu en svakt nedadgående trend i oppadgående retning. Selv om produksjonsvolumet innen flere produksjoner i tydalslandbruket er noenlunde stabilt, peker pilene knyttet til antall bruk nedover. Innen flere produksjoner vil dette på sikt gi sårbare fagmiljø. Den siste Stortingsmeldingen om landbrukspolitikken (Meld. St. 9 (2011-2012)) er et sterkt politisk signal fra nasjonalt hold som blant annet bygger på evaluering av internasjonalt landbruk og utvikling i matmarkedene. Lokalt ser vi en økende tendens til at fortsatt strukturrasjonalisering vil gå ut over totalproduksjonen. På grunn av lange transportavstander, urasjonell bruks- og eiendomsstruktur, og samlokalisering av gjenværende bruk for å opprettholde fagmiljø og samarbeidsmuligheter blir det stadig vanskeligere å fange opp produksjonen fra de som slutter. Saueholdet i Tydal er eksempel på at en tilsynelatende udramatisk utviklingstrend kan bli dramatisk når man når et kritisk punkt i antall driftsenheter, fagmiljø og ressursutnytting.

Viktige forutsetninger for flerinntektsalternativet er at man finner, eller utvikler et tilstrekkelig marked for andre produksjoner som kan drives i kombinasjon med landbruk, og at man klarer å oppnå tilstrekkelig inntekt uten å overskride normal arbeidsbelastning. Det siste krever at alle virksomheter bidrar med et minimum av arbeidsvederlag. Dårlig lønnsomhet og arbeidsinntekt fra landbruket kan derfor ikke ensidig løses ved å starte mer virksomhet.

De viktigste forutsetningene for volumproduksjonsalternativet er ressurstilgang og avsetningsmuligheter til konkurransedyktige betingelser. Hvis dette alternativet skal

gi et løft for tydalslandbruket må det være plass til forholdsvis mange som driver stort. Arealressursene kan bli en minimumsfaktor, og alternativet fordrer økt utnyttelse gjennom større grovfôravlinger, nydyrking der det er mulig, og utnyttelse av utmarksressurser til beiting.

For å realisere alternativene til trendalternativet må det gjøres noen grep ut over det som er gjort tidligere. Ellers vil den historiske trenden mest sannsynlig fortsette. Tydalslandbruket må i denne sammenhengen tenke at rammebetingelser gitt av nasjonale myndigheter og eksterne faktorer for øvrig er gitt, og dermed konsentrere seg om det lokale handlingsrommet. Dette krever at lokale krefter initierer og driver en endringsprosess. Kommunen har gjennom arbeidet med næringsplan tatt et slikt initiativ, men dette må forankres blant næringsaktørene. Felles virkelighetsforståelse og definisjon av utfordringer, og størst mulig enighet om mål og strategier er kjenne-tegn ved en god mobiliseringsprosess. En felles visjon kan være et hjelpemiddel til å nå felles mål.

Syntesen av de skisserte utviklingsalternativene kan uttrykkes som en visjon for Tydalslandbruket 2025. Dette er ikke nødvendigvis det mest sannsynlige scenariet, men et scenario som uttrykker en målsetting og som kan være retningsgivende for arbeidet med å nærme seg visjonen.

Tydalslandbruket i 2025 – en framtidbeskrivelse

Volumproduksjon er en bærebjelke i tydalslandbruket 2025. Dette har vært i samsvar med interessen fra et stort antall bønder i Tydal. De har ønsket å drive tradisjonell landbruksproduksjon og foretatt større eller mindre investeringer for å kunne fortsette med dette. Revitalisering av den agronomiske kunnskapen har ført til bedre utnyttelse av arealressursene og dermed gitt plass til at flere kunne satse på økt volumproduksjon uten at særlig mange har sluttet. Satsing på volumproduksjon innen melk- og kjøttproduksjon har sikret rekruttering til landbruket, og det har holdt vedlike et faglig miljø der den enes satsing har dratt flere med seg. Satsingsviljen har også ført til flere investeringer i kraftfôrkrevende produksjoner, og dermed etablert et faglig miljø også på dette området.

Entreprenørskap. Et levende landbruk skyldes ikke bare satsing på tradisjonell landbruksproduksjon. Begrensede arealressurser, og krav til økt volum for å drive lønnsomt, har gjort at mange også satser på en flerinntektsstrategi. Tydal har utviklet en entreprenørskapskapasitet med mange aktører som ser muligheter og utnytter gårdens eller andre lokale ressurser til å utvikle næringsvirksomhet på et bredt spekter av områder. Dette har bidratt til stor lokal verdiskaping gjennom utnyttelse av ressursene. Særlig har det vært satset målrettet på å utvikle Tydal som et kjent varemerke og attraktiv destinasjon for hytteturisme og reiseliv. Et bredt spekter av produkter og tjenester tilbys dette markedet gjennom felles markedsføring.

Volum- og flerinntektsstrategiene utfyller hverandre. Mangfold åpner for god ressursutnyttelse, gir rom for mange aktører og et aktivt næringsliv i Tydal. Ensidig satsing

på det ene eller andre alternativet ville ikke gi tilsvarende effekt. Reiselivssatsingen i Tydal tjener på et aktivt landbruk som utnytter arealene og bidrar til et attraktivt kulturlandskap. I motsatt retning har enkelte bønders satsing på andre næringer enn tradisjonelt landbruk frigjort arealressurser til volumproduksjon. Volumproduksjonen ser også på reiselivssatsingen og merkevarebyggingen som en markedsmulighet. I 2025 er det over 10 år siden de første planene om et større foredlingsanlegg for videreforedling av landbruksråvarer ble lansert. Risikoen med ei slik satsing har blitt vurdert som stor, men med Tydal som en sterk merkevare har alternativet blitt mer realistisk, og i større grad en realistisk omsetningskanal hvis landbrukssamvirket ikke lenger kan opprettholde mottaksgarantien fra distriktslandbruket.

Tilbake til 2012 – veien fram

For å nå visjonen for 2025 må noen skape denne. Noen, må i denne sammenhengen være aktørene i tydalslandbruket, både næringsaktører, veiledningsapparat og lokal forvaltning. Dette er aktører med ulike roller, og en rolleavklaring kan være nødvendig for å synliggjøre forventninger og ansvar. Kommunen har tatt et initiativ til denne strategi- og utviklingsprosessen, og kan være en katalysator for å sette ting i gang. Dette kan være tilrettelegging for møteplasser, idédugnader, lokal forankring av nye ideer, bidra til ny kompetanse og nettverksbygging for å skape samarbeid eller samle nødvendige ressurser. Kommunen kan likevel ikke drive landbruket i Tydal, og private aktører må i størst mulig grad involveres til å ta eierskap og styring med initiativene. Kommunen bør derfor i størst mulig grad ta utgangspunkt i private ideer og bidra med støtteaktiviteter og ressurser. Det medfører at kommunen fungerer som coach, men er tilbakeholden med å fronte ideer som ikke er forankret hos næringsaktørene.

Her møter vi raskt begrensende faktorer. Visjonen slik den er beskrevet medfører større aktivitet og flere hender i arbeid enn tilfellet er i dag. Vi kan se en betydelig utfordring med å finne ledig arbeidskraft for å utvikle tydalslandbruket i retning av den beskrevne visjonen. Dels må det rekrutteres flere næringsdrivende. Lav arbeidsledighet og konkurranse fra attraktive arbeidsmuligheter i de andre kommunene i regionen gjør det til en utfordring å få flere til å ta risiko ved å investere i egen næringsvirksomhet.

Visjonen krever også sterkere lokale samarbeidsstrukturer, blant annet for å realisere ei samlet reiselivssatsing, eventuelt også lokal foredling av landbruksprodukter. Et kjennetegn ved mange av de næringsdrivende som kunne tenkes å dra fordel av økt lokalt samarbeid er at de allerede er hardtarbeidende med en eller ofte flere næringsvirksomheter. Det er derfor lite ledig kapasitet til å dra i gang samarbeid som nødvendigvis krever ekstra innsats i en startfase. Uten aktiv deltakelse fra de viktigste stakeholderne er det på den andre siden mindre sjanse for at slike initiativ lykkes.

Et annet sett av begrensende faktorer finner vi i brytningen mellom ekstern og intern kontroll med rammebetingelser. Den kognitive konflikten mellom å tillegge eksterne myndigheter, markeder osv. ansvar for egne muligheter, og evnen til å oppdage og utnytte det lokale handlingsrommet til å skape egne muligheter, er i seg sjøl en

begrensende faktor. Dernest ligger det reelle begrensninger i regional og nasjonal politikk, samt eksterne markedsbetingelser.

Tiltaksliste

Det er Tydals kommunepolitikere, støttet av utredningskompetansen som sitter i kommuneadministrasjonen, som skal lage en ny strategisk næringsplan for Tydal. Basert på informasjon og diskusjon blant stakeholderne i Tydal, samt analyse av dette datamaterialet i lys av tidligere forskning på tilsvarende utviklingsprosesser avrunder vi rapporten med en tiltaksliste til støtte for videre arbeid lokalt.

- Kommunens fremste oppgave er å bygge essensiell infrastruktur for nye ideer, ny kompetanse, samarbeidsløsninger, utvikling av nettverk og ressurstilgang.
- Kommunen bør fungere som coach (eller engasjere coach) for næringsaktørene og deres initiativ. Tydalsbonden kan ikke drive med alt – og sannsynligvis bør landbruket i Tydal prioritere noen felt der man kan opprettholde og styrke fagmiljø, kompetanse og utviklingskraft. Her bør kommunen kunne bidra til at tydalsbonden får utvikle egen drift gjennom å hente impulser utenfra – gjennom kursing, foredrag, studiereiser og lignende. Målrettet oppstart av et antall prosjekter der man kobler tydalslandbruket på relevante satsinger i næringen (faglagene, industrien) eller opp mot regionale aktører (STFK, FMST, Innovasjon Norge) kan også gi tydalslandbruket utviklingskapasitet.
- På grunnlag av det nettverket som er samlet i de to stakeholdermøtene i dette prosjektet kan det vurderes å etablere et lokalt landbruksforum. Medlemskapet til bønder og grunneiere i de ulike faglagene er i stor grad overlappende, og det kan vurderes om ikke større diskusjoner om utviklingen i landbruket kan tas et overordnet landbruksforum med fokus på lokalt handlingsrom. Et slikt forum kan også ta en mer tydelig rolle i eventuelle satsinger der det er behov for samordnende kapasitet. I våre stakeholdermøter har det vært diskutert om hvordan man kan løse koordineringsbehovet innen næringsarbeidet i og rundt tydalslandbruket
- En næringsplan skal og bør være handlingsrettet mot de mest prekære utfordringene man står overfor i hverdagen, men er samtidig en arena for å tenke på hvor man skal på lang sikt. Målet/visjonen for det langsiktige utviklingsarbeidet bør følgelig ha bred partipolitisk oppslutning – slik at de langsiktige veivalgene står seg gjennom eventuelle regimeskifter i partipolitikken. De langsiktige prioriteringene i næringsplanen bør også respekteres over tid slik at næringspolitikken i i Tydal oppleves som forutsigbar – både for kommuneadministrasjonen, lokale næringsaktører og for eventuelle regionale samarbeidspartnere. I den kommende næringsplanen bør det være en visjon som kan stå seg i 20-30 år.

I denne tiltakslista har vi bevisst unngått å peke på konkrete utviklingsområder til tross for at flere slike områder har vært diskutert på stakeholdermøtene. Eksterne aktører bør være varsom med å anbefale konkrete satsinger, men snarere peke på forutsetninger og nødvendige ressurser for å realisere næringsaktørenes egne ideer. Ideer som er framført i denne strategiprosessen bør derfor tas videre av næringsaktørene i samarbeid med lokale myndigheter og eventuelt eksterne fagmiljø.

Bygdeforsknings arbeid har vært lagt opp for å sette i gang og videreføre en utviklingsprosess. Metodikken med stakeholdermøter har lagt til grunn at det er aktørene sjøl som best vet hvordan landbruket i Tydal kan utvikles.

Litteratur

- Almås, R (1999): *How to secure a multifunctional agriculture in Norway?* R11/1999. Trondheim: Bygdeforskning.
- Bjørklund, O. (2005): «Fokusgruppe - Noen metodiske betraktninger.» *Økonomisk Fiskeriforskning*, 15: 42-50
- Freeman, R. E. (1984) *Strategic Management: a Stakeholder Approach*. Basic Books, New York
- Fylkesmannen i Sør-Trøndelag (2012): *RNS 2012 - Regionale strategier for landbruksrelatert næringsutvikling i Sør-Trøndelag. Revidert 2012*. Trondheim: FMST.
- Fylkestingene i ST og NT (2010): *Landbruksmelding for Trøndelag*. Utarbeidet av fylkesmannsembetene i de to fylkene på bestilling fra fylkestingene i Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag.
- Fylkestinget i Nord-Trøndelag (2012): *Sak 76/12. Regionalt bygdeutviklingsprogram inkludert Handlingsplan for Landbruksmelding for Trøndelag*. Vedtatt av Fylkestinget 6. desember 2012.
- Fylkestinget i Sør-Trøndelag (2012): *Sak 105/12. Regionalt Bygdeutviklingsprogram og Handlingsplan for Landbruksmelding for Trøndelagsfylkene 2013 - 2017*. Vedtatt av Fylkestinget 19. desember 2012.
- Haugset, Anne Sigrid og Heidi Verstad (2012) *Framtidslandbruket - vi som vokste opp på gård i Tydal*. Notat 2012-1. Steinkjer: Trøndelag Forskning og Utvikling
- Haugset, Anne Sigrid og Jon Olav Veie (2011): *Framtidslandbruket – hvor går Tydalsbonden?* Notat 2011 – 18. Steinkjer: Trøndelag Forskning og Utvikling.
- Landbruks og matdepartementet (2009): St. meld. nr. 39 (2008-2009). Klimautfordringene – landbruket en del av løsningen.
- Landbruks og matdepartementet (2011): Meld. St. 9 (2011-2012). Landbruks- og matpolitikken - Velkommen til bords.
- Morgan, D. L. og R. A. Krueger (1998): *The Focus Group Kit*. Thousand Oaks: Sage
- Rønningen, K., Bjørkhaug, H., Holm, F. E., og Vik, J. 2011. *Tromslandbruket - regional analyse*. Rapport 06/11. Trondheim: Bygdeforskning.
- Rønningen, K., A. Renwick og R. Burton. (2012): “Western European approaches to and interpretations of multifunctional agriculture – and some implications of a possible neo-productivist turn”. I Almås, R. and H. Campbell (eds.) *Rethinking agricultural policy regimes: Food security, climate change and the future resilience of global agriculture*. Bingley, UK: Emerald Publishing.
- Rønningen, K. (1999): *Agricultural policies and countryside management – A comparative European study*. Rapport 18/99. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Tydal kommune (2011): *Tilskudd til nyetablering i saueholdet*. Elektronisk arkiv, 4. februar 2011.

